प्रकारेण, गुणवन्तः-गुणाः सन्ति एषामिति गुणवन्तः, विद्याविनयादिगुणपरिपूर्णाः इत्यर्थः। क्रियन्ताम् = विधीयन्ताम् ? यतः = यस्माद्धेतोः—

भा०—विद्याविहीन पुरुष की कहा भी विजय नहीं होती, इसलिये—ये मेरे पुत्र किस प्रकार से गुणी बनाये जायँ ? क्योंकि—

आहारनिद्राभयमैथुनञ्च, समानमेतत् पशुभिर्नराणाम् ।
धर्मो हि तेषामधिको विशेषो, धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः ॥२५॥

अ०—नराणाम् आहारनिद्राभयमैथुनञ्च-एतत् पशुभिः समानम् (भवति) तेषां धर्मो हि अधिकः विशेषः (भवति), धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः (भवन्ति)। व्या०—नराणाम्=मनुष्याणाम्, आहारश्च निद्रा च भयञ्च मैथुनञ्च तेषां समाहारद्वन्द्वः एतत्=आहारादिकं चतुष्टयं, पशुभिः समानम्=पशुतुल्यमित्यर्थः। किन्तु तेषां मनुष्याणां धर्मः हि=धर्म एव, अधिकः विशेषः = पशुभ्यो व्यावर्तको गुणो भवति। अतो यदि मनुष्या धर्महीनास्तदा आहारादिचतुर्भिः पशुभिः समाना एवेत्यर्थः।

भा०—मनुष्यों में और पशुओं में—खाना, सोना, डरना, स्त्रीसंग करना, ये चारों क्रियायें तो समान ही हैं इसलिए मनुष्य और पशु दोनों में भेद नहीं है। लेकिन मनुष्यों में एक अधिक गुण धर्म है, उस धर्म से मनुष्यों का पशुओं से भेद कहलाता है, वह धर्म अगर मनुष्य में न हो तो वह मनुष्य पशु ही है ॥ २५ ॥

यतः—धर्मार्थकाममोक्षाणां यस्यैकोऽपि न विद्यते ।
अजागलस्तनस्येव तस्य जन्म निरर्थकम् ॥ २६ ॥

अ०—यस्य धर्मार्थकाममोक्षाणाम् एकोऽपि न विद्यते; अजागलस्तनस्य इव तस्य जन्म निरर्थकं(भवति)। व्या०—यस्य=पुरुषस्य, धर्मश्च अर्थश्च कामश्च मोक्षश्च तेषाम्, तच्चतुर्विधपुरुषार्थमध्ये इत्यर्थः। एकः अपि न विद्यते=नास्ति, अजा = छागी, तस्याः गलस्य स्तनस्य इव = यथा निरर्थकत्वम्, तथा तस्य = धर्मादिपुरुषार्थरहितस्य पुरुषस्य, जन्म = आत्मनः मनुष्यशरीरयोगः, निरर्थकम् = निष्फलम् इत्यर्थः।

भा०—जैसे बकरी के गले में वर्तमान स्तन दूधरहित होने से निरर्थक कहा जाता है, वैसे ही जिस पुरुष में धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष, इनमें से एक भी न हो, उस पुरुष का मनुष्यजन्म विफल है ॥ २६ ॥

यच्चोच्यते—आयुः कर्म च वित्तञ्च विद्या निधनमेव च ।
पञ्चैतान्यपि सृज्यन्ते गर्भस्थस्यैव देहिनः ॥ २७ ॥

अ०—(स्रष्ट्रा) आयुः, कर्म च, वित्तञ्च, विद्या, निधनमेव च, एतानि पञ्च अपि गर्भस्थस्य एव देहिनः सृज्यन्ते। व्या०— (स्रष्ट्रा निर्धार्यन्ते इत्यन्वयः) आयुः = जीवनसमयः, कर्म=आमरणान्तं स्वकृतधर्माऽधर्मप्राप्तशुभकार्यसमुदायः, वित्तं=द्रव्यादिसम्पत्तिः, विद्या = विविधकलाशास्त्रादिजन्यज्ञानम्, निधनं = मरणञ्च, एतानि=

आयुरादीनि पञ्चापि, गर्भस्थस्यैव = जननीगर्भस्थितस्यैव प्रसवात्पूर्वमेव, देहिनः—देहः शरीरं भोगस्थानत्वेन अस्ति अस्य = आत्मनः इति देही, तस्य = प्राणिनः इत्यर्थः, तत्सम्बन्धे सृज्यन्ते = निर्धार्यन्ते ।

भा०—सब प्राणियों के लिये गर्भमें ही ब्रह्माने पांच वस्तुएँ निर्धारित की हैं १-आयुष्य, २-प्रारब्धानुसार सुख-दुःख देने वाले कर्म, ३-धनवैभवादि, ४-विद्या = व्यावहारिक ज्ञान, अथवा कला-विज्ञानादि, (पशु आदि में भी बहुत से विज्ञानी मिलते हैं) ५-निमित्त मरण होना ही ॥ २७ ॥

किञ्च—अवश्यम्भाविनो भावा भवन्ति महतामपि ।
नग्नत्वं नीलकण्ठस्य महाऽहिशयनं हरेः ॥ २८ ॥

अ०—महताम् अपि अवश्यंभाविनो भावाः भवन्ति, (यथा) नीलकण्ठस्य नग्नत्वम् (भवति), हरेः महाऽहिशयनञ्च (भवति)। व्या०—महताम्=दिव्यैश्वर्यशालिनामपि नृपाणां देवानामपि चेति भावः, अवश्यं भविष्यन्तीति अवश्यंभाविनः= अवश्यमेव भवितव्याः, भावाः सुखदुःखादयो धर्माः, भवन्ति=आपतन्ति, अत एवोदाहरति—नीलकण्ठस्येति। नीलः, विषपानेन कृष्णरूपं कण्ठे यस्य सः, तस्य=दिव्यैश्वर्यशालिनोऽपि महादेवस्य, नग्नत्वम् = दिगम्बरत्वं, वर्तते। अथ च हरेः=विष्णोः, महांश्चासौ अहिः महाऽहिः=शेषः, तस्मिन् शयनम् इति महाऽहिशयनम्, 'महाहिःशयनम्' इति पाठान्तरम्। शेतेऽस्मिन्निति शयनं शय्या।

भा०—प्रतापी और ऐश्वर्यवाले महान् पुरुषों को भी संसार में दैवाधीन होने वाले सुख-दुःख, वैभव, दारिद्र्य आदि अवश्य ही होते हैं, जैसे कि स्वयं महादेवजी को भी वस्त्राभाव से नग्न रहना पड़ता है और विष्णु को शय्या के अभाव से शेषनाग पर सोना पड़ता है ॥ २८ ॥

अन्यच्च—यदभावि न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथा ।
इति चिन्ताविषघ्नोऽयमगदः किं न पीयते ॥ २९ ॥

अ०—यद् अभावि (भवति), तद् न भावि (भवति), (यत्) भावि चेत् (भवति), तत् अन्यथा न (भवति) इति अयं चिन्ताविषघ्नः अगदः किं न पीयते (जनैः)। व्या०—'यत्=यद् वस्तु, अभावि=भविष्यतीति भावि, न भावि अभावि= भविष्यत्काले असम्भवीत्यर्थः। तद् वस्तु, न भावि = न भविष्यत्येवेति। यच्च वस्तु भावि=अवश्यसम्भवं चेत्! तद् अन्यथा = अन्यप्रकारेण, न भावि' इति=एवं प्रकारेण, अयं = ज्ञानरूपः, चिन्ता एव विषं गरलं तद् हन्तीति चिन्ताविषघ्नः=चिन्तारूपविषनाशकः, अगदः—नास्ति गदः = रोगो यस्मात् स अगदः = औषधम्, किं= कथम्, न पीयते = न सेव्यते।

भा०—'शरीरधारियों' को जो नहीं होने वाला कार्य है वह किसी प्रयत्न से भी नहीं

होता और जो होने वाला है वह मिटता नहीं–ऐसा ज्ञान रखना चाहिए; क्योंकि उससे चिन्ता दूर होती है ॥ २९ ॥

एतत्कार्याऽक्षमाणां केषाञ्चिदालस्यवचनम् ।

व्या०—एतत्='यदभावि न तद्भावि'—इत्यादिरूपम्, कार्याऽक्षमाणाम्=क्षमन्ते इति क्षमाः, न क्षमाः अक्षमाः, कार्येऽक्षमाः कार्याऽक्षमाः, तेषाम्=कार्यसिद्धिसम्पादने शक्तिविहीनानामित्यर्थः। केषाञ्चिद् आलस्यवचनम्=अलसानां भाव आलस्यम्, आलस्येन प्रयुक्तं वचनम् आलस्यवचनम्, बोध्यमिति शेषः। आलस्ययुक्ताः श्रमकातराः पुरुषाः वदन्ति–'दैवात् सर्वं भवति, अस्माभिर्न प्रयतितव्यमिति'।

भा०—यह कार्य करने में आलस्य रखने वाले किसी मनुष्य का आलस्यप्रयुक्त वचन है।

पुरुषकारौत्कर्ष्यमाह–यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।
तथा पुरुषकारेण विना दैवं न सिद्ध्यति ॥ ३० ॥

अ०—यथा हि एकेन चक्रेण रथस्य गतिः न भवेत्, तथा पुरुषकारेण विना दैवं न सिद्ध्यति। व्या०—यद्वत्, एकेन=अद्वितीयेन, चक्रेण=रथाङ्गेन, रथस्य गतिः=गमनं, न भवेत्=न जायते, तथा=तद्वत्, पुरुषकारेण विना=पुरुषप्रयत्नमन्तरेण, दैवम्=भाग्यम्, अदृष्टमिति यावत्, न सिद्ध्यति=न फलदं भवति।

भा०—जैसे कि रथ का चलना एक चक्र (पहिये) से नहीं हो सकता, दो से ही हो सकता है, वैसे ही दैव अकेला कुछ भी फल नहीं दे सकता, पुरुष के प्रयत्न करने से ही दैव फलप्रद होता है ॥ ३० ॥

तथा च—पूर्वजन्मकृतं कर्म तद् दैवमिति कथ्यते ।
तस्मात् पुरुषकारेण यत्नं कुर्यादतन्द्रितः ॥ ३१ ॥

अ०—(यत्) पूर्वजन्मकृतं कर्म (भवति) तद् दैवम् (भवति) इति (विद्वद्भिः) कथ्यते, तस्मात् (जनः) अतन्द्रितः (सन्) पुरुषकारेण यत्नं कुर्यात्। व्या०—यत् कर्म=धर्माधर्मात्मकफलप्रदा क्रिया, पूर्वं च तत् जन्म पूर्वजन्म, तस्मिन् पूर्वजन्मनि=प्राग्भवे, कृतम्=अनुष्ठितम्, तत्=पूर्वजन्मकृतं कर्म, दैवम्=भाग्यम्, इति विद्वद्भिः कथ्यते=व्यवह्रियते। पूर्वजन्मकृतशुभाशुभकर्मसम्पादितम् अदृष्टं धर्माऽधर्माख्यमेव दैवमिति भावः। तस्माद् हेतोः लोकः जनः, अतन्द्रितः–तन्द्रा=आलस्यं जाता अस्य इति तन्द्रितः, न तन्द्रित अतन्द्रितः=आलस्यं विहायेत्यर्थः, पुरुषकारेण=पुरुषप्रयत्नेन, पुरुषप्रयत्नमवलम्ब्येत्यर्थः। यत्नं=सर्वत्र कार्येषु उद्योग कुर्यादिति।

भा०—दैव अर्थात् पूर्व जन्म में किये हुए धर्म-अधर्म रूप कार्य ही अदृष्ट है, उससे अतिरिक्त कोई दैव नहीं है, इसीलिये पुरुषप्रयत्न का अवलम्बन करके उत्साहपूर्वक सब कामों में उद्यम करना चाहिए ॥ ३१ ॥

न दैवमपि सञ्चिन्त्य त्यजेदुद्योगमात्मनः ।
अनुद्योगेन तैलानि तिलेभ्यो नाऽप्तुमर्हति ॥ ३२ ॥

अ०—दैवमपि सञ्चिन्त्य (जनः) आत्मनः उद्योगं न त्यजेत्, (यतः) अनुद्योगेन तिलेभ्यः तैलानि (जनः) आप्तुम् अर्हति। व्या०—दैवमपि सञ्चिन्त्य='अहं किं करवाणि यथा मम दैवं वर्तते तथा भविष्यति'इति मत्वा, जनः=अभ्युदयाभिलाषी, आत्मनः=स्वस्य, उद्योगं=व्यापारं चेष्टां, प्रवृत्तिमिति यावत्, न त्यजेत्=न परिहरेत्, यतः अनुद्योगेन=व्यापारानुकूलप्रवृत्त्यकरणेन तु तिलेभ्यः=तैलपूर्णेभ्यः अपि तिलेभ्यः, तैलानि अपि (जनः) निरुद्योगी पुरुषः आप्तुं=प्राप्तु नार्हति।

भा०—'भाग्य से ही सब होता है, मेहनत से कुछ नहीं' ऐसा सोचकर पुरुष को उद्योगहीन नहीं होना चाहिए क्योंकि मिलने योग्य तैलप्राप्तिरूप फल भी तिलों में से बिना प्रयत्न नहीं मिलता, इसलिये उद्योग करना चाहिए ॥ ३२ ॥

अन्यच्च—

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीर्दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।
दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः॥

अ०—लक्ष्मीः उद्योगिनं पुरुषसिंहम् उपैति, कापुरुषाः–'दैवेन देयम्'इति वदन्ति दैवं निहत्य आत्मशक्त्या पौरुषं कुरु, यत्ने कृते यदि न सिद्ध्यति, अत्र कः दोषः।

व्या०—लक्ष्मीः=सम्पत्तिः, उद्योगिनम्–उद्योगः=यत्नः अस्ति अस्य इति उद्योगी तम् उद्योगिनम्=प्रयतमानमित्यर्थः, पुरुष सिंहम्–पुरुषः सिंह इवेति=(उपमितसमासः) पुरुषसिंहस्तम्=पुरुषश्रेष्ठम्, उपैति=आश्रयति। दैवेन=भाग्येन, देयम्–दातुं योग्यं देयम्, सम्पादनीयमित्यर्थः इति= एवं तु कापुरुषाः–कुत्सिताः पुरुषाः कापुरुषाः=सामर्थ्य (पौरुष) हीनाः एव पुरुषाः, वदन्ति=कथयन्ति, अतः दैवं=भाग्याऽऽधारमात्रम्, निहत्य=दूरीकृत्य, आत्मनः शक्त्या=स्वस्य सामर्थ्येन, यथासामर्थ्यमित्यर्थः, पौरुषम्=पुरुषप्रयत्नम्, उद्योगमिति यावत्, कुरु=त्वं विधेहि। तादृशे यत्ने कृते सत्यपि यदि कार्यं न सिद्ध्यति=न सम्पद्यते, तदा अत्र=यत्ने प्रयतमानस्य पुरुषस्य को दोषः=का त्रुटिः, इति मार्गणीयमिति शेषः।

भा०—भाग्य में लिखी हुई भी लक्ष्मी (धन दौलत) पुरुष को प्रयत्न किये बिना नहीं मिलती, इसलिये 'भाग्यमें जो होगा वह मिलेगा व्यर्थ प्रयास नहीं करना' ऐसा जो निर्बल पुरुषोंका वचन है उसका ख्याल न करके अपनी शक्ति के अनुसार पुरुष को प्रयत्न करते रहना चाहिए, प्रयास करने पर भी अगर लक्ष्मी न मिले तो प्रयास करने में क्या त्रुटि रह गई है ? यह खोज करनी चाहिए ॥ ३३ ॥

यथा मृत्पिण्डतः कर्ता कुरुते यद् यदिच्छति ।
एवमात्मकृतं कर्म मानवः प्रतिपद्यते ॥ ३४ ॥

अ०—यथा कर्ता मृत्पिण्डतः यद् यद् इच्छति, तत् तत् कुरुते, एवं मानवः

आत्मकृतं कर्म प्रतिपद्यते । व्या०—यथा = यद्वत्, कर्ता = कुम्भकारः, मृत्पिण्डतः-मृदां पिण्डः मृत्पिण्डस्तस्माद् = मृत्पिण्डात् मृत्तिकास्तूपादित्यर्थः, यद् यद् = शरावादिकं निर्मातुम्, इच्छति = अभिलषति, तत् तदेव कुरुते=निर्माति, एवम् = उक्तप्रकारेण, मानवः = मनुष्यः, आत्मकृतम् = आत्मना कृतम् आत्मकृतम् = स्वाऽनुष्ठितम्, कर्म = शुभाऽशुभकर्मफलमित्यर्थः, प्रतिपद्यते = लभते ।

भा०—जैसे मिट्टी के पिण्डसे भी घटादि बनानेका प्रयत्न करनेवाला कर्ता घटरूपी फल को प्राप्त करता है, वैसे ही सभी कामों में प्रयत्न करनेवाला पुरुष की हुई मेहनत से अवश्य फल को प्राप्त करता है ॥ ३४ ॥

अपरञ्च—काकतालीयवत्प्राप्तं दृष्ट्वाऽपि निधिमग्रतः ।
न स्वयं दैवमादत्ते पुरुषार्थमपेक्षते ॥ ३५ ॥

अ०—काकतालीयवत् प्राप्तं निधिम् अग्रतः दृष्ट्वा अपि दैवं स्वयं न आदत्ते, (किन्तु) पुरुषार्थमपेक्षते । व्या०—काकतालीयवत्=काकतालीयन्यायेनेत्यर्थः (काकनिषदनकाले एव अकस्मात् तालस्य पतनवत्) प्राप्तम्=दैवयोगात् समुपस्थितम्, निधिम् = धनराशिम्, अग्रतः = पुरतः, दृष्ट्वा = निरीक्ष्याऽपि, दैवं तत् न आदत्ते= आनीय न ददाति अपि तु पुरुषार्थम् = स्वकरेणाऽऽदानाऽनुकूलप्रयत्नम्, अपेक्षते = अवलम्बते, अतः पुरुषार्थः कर्तव्यः ।

भा०—काकतालीय न्याय से (जैसे कि काक बैठा और उसी समय दैवयोग से ताड़-फल गिर पड़ा), वैसे दैवयोग से उपस्थित रत्न आदिक धन को भी जब तक प्रयत्न करके हाथ से न उठावे तब तक स्वहस्तगत नहीं होता है, इसलिये प्रयत्न करना चाहिए ॥३५॥

उद्यमेन हि सिद्ध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।
न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥ ३६ ॥

अ०—हि उद्यमेन कार्याणि सिद्ध्यन्ति, न (तु) मनोरथैः, सुप्तस्य सिंहस्य मुखे मृगाः न हि प्रविशन्ति । व्या०—हि = यस्माद्धेतोः, उद्यमेन = उद्योगेन, कार्याणि = अनुष्ठेयकर्माणि, सिद्ध्यन्ति = सफलानि भवन्ति । न तु केवलं मनोरथैः = उद्यमाऽसहकृतसङ्कल्पैः, सिद्ध्यन्तीति पूर्वाऽन्वयः । तत्राऽनुरूपदृष्टान्तमाह-नहीति । सुप्तस्य = निद्रितस्येव अवस्थितस्य, निर्व्यापारस्येति यावत्, सिंहस्य = केसरिणः, मुखे = आननमध्ये, मृगाः = हरिणादयः, न हि प्रविशन्ति = न हि यान्तीति ।

भा०—जैसे उद्यम नहीं करने वाले सिंह के मुख में मृग स्वयं जा कर नहीं गिरता, उद्यम करने से ही मिलता है, वैसे उद्यम करनेवाले पुरुष को ही सब अर्थ प्राप्त होता है केवल मनोरथ मात्र से कुछ भी नहीं होता ॥ ३६ ॥

तथा चोक्तम्—माता शत्रुः पिता वैरी येन बालो न पाठितः ।
न शोभते सभामध्ये हंसमध्ये बको यथा ॥ ३७ ॥

अ०—येनः, बालः न पाठितः (तद्बालकस्य) माता शत्रुः पिता वैरी (भवति) यथा हंसमध्ये बको न शोभते (तथा सः बालः) सभामध्ये (न शोभते) ।
व्या०-येन = मातापित्रोरन्यतरेण, बालः=पुत्रः न पाठितः=न शिक्षितः, (तद्बालकस्य) सा माता शत्रुः=अहितकारिणी, सः पिता च वैरी=अहितकारी भवति, सः अनधीतो बालः यथा-हंसानां मध्यं हंसमध्यं तस्मिन्, बको न शोभते तथा विबुधानां सभामध्ये-सभायाः = परिषदः मध्यं सभामध्यं तस्मिन्, सभामध्ये = विबुधजनसंसदीत्यर्थः, न शोभते = न सम्यग् आदृतो भवतीति ।

भा०—माँ-बाप का चाहिए कि अपना प्रजा (सन्तति) को अवश्य विद्याध्ययन में नियुक्त करें । विद्या नहीं पढ़ाने से माँ बाप शत्रु कहाते हैं और जैसे हंसों के मध्य में बगुला शोभा तथा आदर नहीं पाता है, वैसे विद्याहीन सन्तति भी विद्वानों के मध्य में शोभा और आदर नहीं पाती ॥ ३७ ॥

रूपयौवनसम्पन्ना विशालकुलसम्भवाः ।
विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः ॥ ३८ ॥

अ०—रूपयौवनसम्पन्नाः विशालकुलसम्भवाः (अपि) विद्याहीनाः (पुरुषाः) निर्गन्धाः किंशुका इव न शोभन्ते । व्या०—रूपं=शरीरसौन्दर्यम्, यौवनं=तरुणत्वम्, ताभ्यां सम्पन्नाः, सौन्दर्यशालिनो यौवनशालिनश्चेत्यर्थः । विशालं=महत् मान्यं, श्रेष्ठमिति यावत् । तादृशं यत् कुलं = वंशः, तस्मिन् सम्भवः = जनिर्येषान्ते तादृशाः, श्रेष्ठवंशसम्भूता अपीत्यर्थः, विद्यया हीनाः विद्याहीनाः=गुणहीनाः, सन्तः इत्यर्थः, तादृशाः पुरुषाः (कर्तृपदम्), निर्गन्धाः—निर्नास्ति गन्धः=आमोदो येषान्ते निर्गन्धाः=सुगन्धात्मकगुणरहिताः, किंशुकाः=पलाशपुष्पाणीव, सौन्दर्ययुक्ता अपि न शोभन्ते = शोभादरौ न लभेते इति भावः ।

भा०—जैसे सुन्दर लाल रूप युक्त और कोमल होने पर भी पलाशका पुष्प गन्धरहित होनेसे आदरणीय नहीं होता, वैसे ही सौन्दर्य, यौवन, श्रेष्ठकुल में जन्म आदि होनेपर भी गुण (विद्यादिकला) शून्य पुरुष का आदर नहीं होता है ॥ ३८ ॥

अपरञ्च—पुस्तकेषु च नाऽधीतं नाऽधीतं गुरुसन्निधौ ।
न शोभते सभामध्ये जारगर्भ इव स्त्रियाः ॥ ३९ ॥

अ०—(येन) पुस्तकेषु च न अधीतम्, गुरुसन्निधौ च न अधीतम्, (सः) स्त्रियाः जारगर्भ इव सभामध्ये न शोभते । व्या० – येन बालेन, पुस्तकेषु=नीत्यादिशास्त्रेषु, न अधीतम् = यथाशक्ति स्वयं न पठितम्, न वा गुरुसन्निधौ च = गुरोः सन्निधौ = शिक्षागुरोः सकाशेऽपीत्यर्थः, न अधीतम्, शास्त्रमिति शेषः । (सः) तादृशो बालः स्त्रियाः=रमण्याः, जारगर्भ इव-जारस्य गर्भः जारगर्भः = व्यभिचारेण उत्पन्नो बालः, इव = यथा, न शोभते, तथा सभामध्ये-सभाया मध्ये = लोकसमाजे इत्यर्थः, न शोभते = न उत्कर्षतया शोभां वहतीत्यर्थः ।

भा०—जैसे व्यभिचारसे उत्पन्न हुआ पुरुष वर्णसंकर होनेके कारण जनसमुदाय में श्रेष्ठ नहीं कहाता, वैसे पुस्तकों में या गुरु के सामने जिसने विद्या का अभ्यास नहीं किया, वह जनसमाज में श्रेष्ठरूप से सम्मान्य नहीं होता है ॥ ३९ ॥

एतच्चिन्तयित्वा राजा पण्डितसभां कारितवान् । राजोवाच—'भो भोः पण्डिताः ! श्रूयतां मम वचनम्—'अस्ति कश्चिद् एवम्भूतो विद्वान्, यो मम पुत्राणां नित्यम् उन्मार्गगामिनाम् अनधिगतशास्त्राणाम् इदानीं नीतिशास्त्रोपदेशेन पुनर्जन्म कारयितुं समर्थः ?'

व्या०—सः राजा = सुदर्शननृपतिः, एतत् = उक्तं सर्वं, चिन्तयित्वा = विचार्य, पण्डितसभाम्-पण्डितानां = पण्डा=विद्योज्ज्वला मतिः जाता येषां तेषां व्यवहारादिनिपुणविबुधानाम्, सभां = मण्डलीम्, कारितवान् = कारयामास । ततः सः सुदर्शनराजा उवाच = उक्तवान्, भो भोः = सम्बोधनार्थकमव्ययम्, आदरे द्विरुक्तिः । पण्डिताः = हे विबुधाः, भवद्भिः मम वचनं = मे कथनम्, श्रूयताम् = आकर्ण्यताम् । तद्वचनमाह—अस्तीति कश्चित्=कोऽपि, एवम्भूतः=एताद्दशविशिष्टगुणोपेतः, विद्वान्—वेत्ति इति विद्वान् = विबुधजनः, पण्डितः, अस्ति = अस्यां सभायां वर्तते । यः = यः पण्डितः, नित्यं = सर्वदा, उन्मार्गगामिनाम्–उत् = उद्गतः कुत्सितः मार्गः = पन्थाः इत्युन्मार्गः, उन्मार्गे गच्छन्ति ते उन्मार्गगामिनः, तेषाम्=असत्कर्मप्रवृत्तानाम्, यतः अनधिगतशास्त्राणाम्–अधिगतं पठितं शास्त्रं यैस्ते अधिगतशास्त्राः, ते न भवन्तीति अनधिगतशास्त्रास्तेषाम्, एतावत्समयम् अपि शास्त्राभ्यासविमुक्तानामित्यर्थः, मम = मे, पुत्राणां = तनयानाम्, इदानीम् = अस्मिन् काले, अध्ययनसमये व्यतीतेऽपि, यौवनकाले इत्यर्थः, नीतिशास्त्रोपदेशेन—नीतेः प्रतिपादकं शास्त्रं नीतिशास्त्रं तस्य उपदेशः = शिक्षा तेन, पुनर्जन्म—पुनः = द्वितीयम् , जन्म = पाण्डित्याऽऽधानेन मनुष्यगणनायोग्यतारूपं जननं कारयितुं समर्थः = शक्तो भवतीति ।

भा०—इस प्रकार बहुत विचार करके उस राजा ने पण्डितों की एक बड़ी सभा बुलाई, उसमें राजा सुदर्शन ने कहा कि 'हे माननीय पण्डितवृन्द ! मेरी प्रार्थना सुनिए—कोई ऐसा विद्वान् है जो कि शास्त्र तथा धर्म से विमुख मेरे पुत्रों को नीतिशास्त्र का उपदेश देकर विद्वत्तासम्बन्धी नया जन्म दे सके ?'

यतः—**काचः काञ्चनसंसर्गाद् धत्ते मारकतीर्द्युतीः ।**
तथा सत्सन्निधानेन मूर्खो याति प्रवीणताम् ॥ ४० ॥

अ०—(यथा) काचः काञ्चनसंसर्गात् मारकतीः द्युतीः धत्ते, तथा मूर्खः सत्सन्निधानेन प्रवीणतां याति । व्या०—यथा यद्वत्, किञ्चिन्मात्रहरिद्वर्णः काचः=अपकृष्टपार्थिवपदार्थोऽपि, काञ्चनस्य = सुवर्णस्य संसर्गः = सन्निधानं तस्मात्, (हेत्वर्थे पञ्चमी)। मारकतीः मरकतस्य मणेः इमाः मारकत्यः ताः मारकतीः (पिशङ्गमिश्रणात् नाति-

पिशङ्गहरिद्रूपाः किन्तु मध्याऽभाः), द्युतीः, कान्तीरिति यावत् ᅟᅟतं = धारयति। तथा = तद्वत् , मूर्खः = मूढः, अ[illegible]काल इति यावत् , एताद्दश ᅟ[illegible] रुषः, सतां = पण्डितानां, सन्निधानेन = सहवासेन, प्रवीणतां = निपुणतां ᅟ[illegible]कुशलताधर्मश्रद्धादिकं याति = विन्दति ।

भा०—जैसे कांच हलका रंग का होने पर भी सुवर्ण के साथ रखने से मरकतमणि की कान्ति के समान तेजस्वी कान्तिवाला हो जाता है वैसे ही सद्गुणवाले पुरुषों के सहवास से दुर्बुद्धि वाला पुरुष भी सद्गुणवान् हो जाता है ॥ ४० ॥

उक्तं च—**हीयते हि मतिस्तात ! हीनैः सह समागमात् ।**
समैश्च समतामेति विशिष्टैश्च विशिष्टताम् ॥ ४१ ॥

अ०—हे तात ! हीनैः सह समागमात् मतिः हीयते हि, समैः च समताम् एति, विशिष्टैः च विशिष्टताम् (एति) । व्या०—हे तात ! हे प्रिय ! 'स्निग्धे पितरि पूज्ये च तातशब्दः प्रयुज्यते' इति । हीनैः=स्वाऽपेक्षया न्यूनस्वभावबुद्धिगुणादिभिः पुरुषैः सह समागमात् = सदा सहयोगात् , मतिः=स्वकीयबुद्धिः गुणाः स्वभावश्चेति, हीयते=नीचतां याति, हि=निश्चयार्थः । अथ च समैः=स्वसमानगुणशालिभिः समागमात् स्वबुद्ध्यादिकं समतां=समानस्थितिम्, यादृशं भवेत् तथैवेत्यर्थः, एति= प्राप्नोति । अथ च विशिष्टैः = स्वाऽपेक्षया गुणादिभिरुत्कृष्टैः सह समागमात्तु विशिष्टताम् ,,महतीं स्थितिमिति यावत् , एति प्राप्नोति ।

भा०—नीच पुरुषों के संग से श्रेष्ठपुरुष भी नीच काम करने वाला हो जाता है, समानगुणी जन के संग से अपनी यथास्थिति में ही रहता है और श्रेष्ठपुरुष के संग से नीच भी श्रेष्ठ हो जाता है इसलिए महापुरुषों का संग करना चाहिये ॥ ४१ ॥

अत्रान्तरे विष्णुशर्मनामा महापण्डितः सकलनीतिशास्त्रतत्त्वज्ञो बृहस्पतिरिवाऽब्रवीत्—'देव ! महाकुलसम्भूता एते राजपुत्राः, तत् मया नीतिं ग्राहयितुं शक्यन्ते ।'

व्या०—अत्र = अस्मिन् , अन्तरे = अवसरे, विष्णुशर्मनामा = 'विष्णुशर्मा' इति नाम यस्य सः (बहुव्रीहिः) ताद्दशः, सकलनीतिशास्त्रतत्त्वज्ञः–सकलानि च तानि नीतिशास्त्राणि चेति सकलनीतिशास्त्राणि, तेषां तत्त्वं = गूढाऽभिप्रायः, तत् जानाति इति, सकलशास्त्रेषु विद्वान् इत्यर्थः, महापण्डितः=विबुधाऽग्रगण्यः । बृहस्पतिरिव= सुरगुरुरिवेत्युपमा, अब्रवीत्=अकथयत् । हे देव ! हे राजन् ! एते राजपुत्राः=राज्ञः पुत्राः राजपुत्राः, महाकुलसम्भूताः = महाकुले सम्भूताः महाकुलसम्भूताः = श्रेष्ठराजकुले लब्धजन्मानः सन्ति, तत्=तस्माद्धेतोः, एते, मया = विष्णुशर्मणा, नीतिं= नीतिशास्त्रम् , ग्राहयितुं = सम्यग् बोधयितुं, शक्यन्ते ।

भा०—राजा के निवेदन के बाद उसी समय 'विष्णुशर्मा' नाम का पण्डित जो कि सकल नीतिशास्त्र को जानता था और बृहस्पति के समान था उसने कहा–हे राजन् ! उत्तम

कुल में उत्पन्न हुए इन राजपुत्रों को मैं नीतिशास्त्र का ज्ञान करा सकता हूँ।

यतः—**नाऽद्रव्ये निहिता काचित् क्रिया फलवती भवेत्।**
न व्यापारशतेनाऽपि शुकवत् पाठ्यते बकः ॥ ४२ ॥

अ०—अद्रव्ये निहिता काचिद् (अपि) क्रिया फलवती न भवेत्, (यथा) बकः व्यापारशतेनाऽपि शुकवत् (केनाऽपि) न पाठ्यते। व्या०—अद्रव्ये-न द्रव्यम् अद्रव्यं तस्मिन् अयोग्ये पात्रे इत्यर्थः। निहिता = प्रयुक्ता, काचिदपि क्रिया=शिक्षाप्रदानाद्यात्मिका, फलवती = सफला फलशालिनी, न भवेत्। तत्र दृष्टान्तम्-यथा बकः= बकनामा पक्षी, अपात्रत्वात् व्यापारशतेनाऽपि—व्यापाराणां शतं तेन=बहुधा प्रयत्नेनाऽपि शुकवत्=यथा स्वल्पप्रयासेन शुकः पात्रत्वात् पाठ्यते तथेत्यर्थः। केनाऽपि न पाठ्यते = पक्षिशिक्षकेनाऽपि पाठयितुं न शक्यते इति।

भा०—जो कुपात्र है, उसमें प्रयत्नपूर्वक किया हुआ भी कार्य सफल नहीं होता, जैसे कि बगुला वाक्य बोलने का पात्र नहीं होने से बहुप्रयत्नपूर्वक किया हुआ शिक्षण भी उसमें सफल नहीं होता है और सुग्गा का (पात्र होने से) शिक्षण सफल होता है। वैसे इन सुपात्र राजपुत्रों में मेरा प्रयत्न सफल होगा ॥ ४२ ॥

अन्यच्च—**अस्मिंस्तु निर्गुणं गोत्रे नाऽपत्यमुपजायते।**
आकरे पद्मरागाणां जन्म, काचमणेः कुतः ॥ ४३ ॥

अ०—अस्मिन् तु गोत्रे निर्गुणं अपत्यं न उपजायते, (यथा) पद्मरागाणाम् आकरे काचमणेः जन्म कुतः। व्या०—अस्मिन् तु=एतस्मिन् श्रेष्ठतमे भवदीये, गोत्रे = वंशे, निर्गुणम्-न विद्यन्ते गुणा यस्य तत् निर्गुणं = गुणशून्यम्, अपात्रमिति यावत्, एतादृशम्। अपत्यम्-न अधः पतन्ति पितरः अनेनेति अपत्यं = सन्ततिः, न उपजायते—न प्रादुर्भवति। यथा (दृष्टान्तम्)—पद्मरागाणाम्-पद्मस्य राग इव रागो येषान्ते इति पद्मरागाः = कमलान्तर्गतरक्तिमसमकान्तिमन्तो मणिविशेषास्तेषाम्, आकरे—उत्पत्तिस्थाने खनिविशेषे, काचमणेः=काचस्य तुच्छपार्थिवपदार्थस्य, जन्म=उद्भवः, कुतः = कस्मात् सम्भवति, अर्थात् न सम्भवत्येव।

भा०—बुद्धिशाली तथा सद्गुणी राजाओं के वंश में बुद्धिशाली और गुणवाली ही सन्तति उत्पन्न होती है, मूर्ख और गुणहीन नहीं होती है। जैसे कि मणि के उत्पत्तिस्थान में से मणि ही पैदा होता है, कांच नहीं होता। इसलिए बुद्धिशाली तथा सुगुणी इन राजपुत्रों को अल्प प्रयास से नीति का शिक्षण दे सकता हूँ ॥ ४३ ॥

अतोऽहं षण्मासाभ्यन्तरे भवत्पुत्रान् नीतिशास्त्राऽभिज्ञान् करिष्यामि।' राजा सविनयं पुनरुवाच।

व्या०—अतः=अस्मात् हेतोः, महाकुलप्रसूतत्वेन उपदेशग्रहणधारणपटुतायोग्यत्वादित्यर्थः। अहं=विष्णुशर्मा, षण्मासाभ्यन्तरे-षडवयवा मासाः षण्मासाः तेषाम् अभ्यन्तरं = मध्यं तस्मिन्, षण्णां मासानामपरिसमाप्तौ यावदित्यर्थः। भवतः= राज्ञः, पुत्रान् = कुमारान्, नीतिशास्त्रम् अभिजानन्तीति नीतिशास्त्राभिज्ञास्तान् = नीतिनिपुणान्, करिष्यामि = विधास्यामीति। ततः राजा = सुदर्शनः, सविनयम्-विनयेन सह वर्तमानं यथा स्यात्तथा = सप्रश्रयं, पुनः = भूयः उवाच = उक्तवान्।

भा०—इस हेतुसे (बुद्धिमान् होने के कारण) छः मास के अन्दर आपके पुत्रों को नीतिशास्त्रमें निपुण कर दूंगा। उसके बाद सुदर्शन राजाने फिर नम्रतापूर्वक कहा—

'कीटोऽपि सुमनःसङ्गादारोहति सतां शिरः।
अश्माऽपि याति देवत्वं महद्भिः सुप्रतिष्ठितः ॥ ४४ ॥

अ०—कीटः अपि सुमनःसङ्गात् सतां शिरः आरोहति, अश्मा अपि महद्भिः सुप्रतिष्ठितः (सन्) देवत्वं याति। व्या०—कीटः = क्षुद्रजन्तुः, अपि=स्पर्शनाऽनर्होऽपि सुमनःसङ्गात्—सुमनसां = कुसुमानां सङ्गः = योगः तस्मात्, पुष्पेऽवस्थानादित्यर्थः, सतां = महापुरुषाणां राजादीनाम्, शिरः = मस्तकम्, आरोहति = आश्रयति, शिरसि स्थानं लभते इत्यर्थः। एवम् अश्मा = प्रस्तरः, अपि = निकृष्टपार्थिवपदार्थोऽपि, महद्भिः = श्रोत्रियपुरुषैः (जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्काराद् द्विज उच्यते। विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते)। सुप्रतिष्ठितः = वेदमन्त्रादिना प्रतिष्ठां नीतः, सन्, देवत्वं = लक्ष्मीनारायणादिदेवभावम्, याति = प्राप्नोति।

भा०—जैसे क्षुद्रजन्तु कीड़ा भी पुष्प के योग से बड़े २ पुरुषों के शिर पर जा बैठता है और पत्थर भी बड़े पुरुषोंसे मूर्तिरूपसे स्थापित करने पर देवभाव को प्राप्त हो जाता है वैसे ही मेरे पुत्र मूर्ख होनेपर भी आप जैसे विद्वान् के आश्रय में रहने से गुणवान् हो जायेंगे ॥४४॥

अन्यच्च—**यथोदयगिरेर्द्रव्यं सन्निकर्षेण दीप्यते।**
तथा सत्सन्निधानेन हीनवर्णोऽपि दीप्यते ॥ ४५ ॥

अ०—यथा द्रव्यम् उदयगिरेः सन्निकर्षेण दीप्यते, तथा हीनवर्णः अपि सत्सन्निधानेन दीप्यते। व्या०—यथा=यद्वत्, द्रव्यम्=उदयाचलसमीपस्थं चाकचिक्यादियुक्तपाषाणादिकम्, उदयगिरेः = उदयाचलपर्वतस्य सन्निकर्षेण (हेत्वर्थे पञ्चमी) सामीप्यादित्यर्थः, दीप्यते = प्रकाशते, दीप्तिमद् भवति। तथा = तद्वत्, हीनवर्णः अपि-हीनः निकृष्टः वर्णः जातिर्यस्य, अथवा हीना वर्णा अक्षराणि यस्य सः=जात्याऽपकृष्टः अक्षरज्ञानशून्यो वेत्यर्थः, एतादृशः पुरुषोऽपि। सतां=महताम्, विबुधानामिति यावत्, सन्निधानं=सहवासः, आश्रयणमिति यावत्, तेन (हेत्वर्थे तृतीया), महतामाश्रयणादित्यर्थः। दीप्यते = शोभते, उत्कर्षं लभते इत्यर्थः।

भा०—जैसे तेजहीन श्वेत पत्थर आदि वस्तु उदयाचल के समीप में रहने से तेजस्वी बन कर चमकती है, वैसे छोटी जाति में उत्पन्न हुआ अथवा कुछ भी नहीं पढ़ा हुआ ऐसा पुरुष भी बड़े पुरुष के आश्रय से बड़ा बन जाता है ॥ ४५ ॥

गुणा गुणज्ञेषु गुणा भवन्ति ते निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः ।
आस्वाद्यतोयाः प्रवहन्ति नद्यः समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेयाः ॥४६॥

अ०—गुणा गुणज्ञेषु गुणा भवन्ति, ते निर्गुणं प्राप्य दोषाः भवन्ति, नद्यः आस्वाद्यतोयाः, प्रवहन्ति, समुद्रम् आसाद्य अपेयाः भवन्ति। व्या०- गुणाः=विद्याविनयशौर्यदानदाक्षिण्यादयः, गुणज्ञेषु गुणान् जानन्ति इति गुणज्ञास्तेषु=गुणपरीक्षणसमर्थेषु, पुरुषेषु, गताः सन्तः, गुणाः=गुणत्वेन ख्याताः, सद्गुणा इति यावत्; भवन्ति=सम्पद्यन्ते, ते एव=विद्यादयो गुणाः, निर्गुणं=तदपरीक्षकं कुपात्रम्, प्राप्य=आश्रयत्वेन=समासाद्य, दोषाः=दोषत्वेन ख्याता दुष्टगुणाः, भवन्ति = सम्पद्यन्ते। तत्र दृष्टान्तम्—नद्यः=सरितः, आस्वाद्यतोयाः-आस्वाद्यं=सुपेयं मधुरं, तोयं = जलं यासु ताः यासां ता वा इति आस्वाद्यतोयाः=सुपेयमधुरजलशालिन्यः, प्रवहन्ति=प्रकर्षेण वहन्ति। किन्तु ताः समुद्रं=लवणोदकसागरम् , आसाद्य=आश्रयत्वेन अङ्गीकृत्य, अपेयाः-पातुं योग्याः पेयाः, ताः न भवन्ति इति अपेयाः=क्षारसंसर्गात् पानाऽयोग्याः भवन्ति इति।

भा०—जैसे जब तक जल नदियों में रहता है तब तक मधुर पीने लायक होता है और समुद्रमें जाने के बाद खारा हो जाने से पीने लायक नहीं रहता है। वैसे ही अच्छे २ गुण भी लायक (सज्जन) पुरुषों को सिखाने से श्रेष्ठ सद्गुण होते हैं और कुपात्र को सिखाने से गुण भी दुर्गुण दोषरूप हो जाते हैं ॥ ४६ ॥

तदेतेषामस्मत्पुत्राणां नीतिशास्त्रोपदेशाय भवन्तः प्रमाणम्' इत्युक्त्वा तस्य विष्णुशर्मणो (करे) बहुमानपुरःसरं पुत्रान् समर्पितवान्।

व्या०—तत्=तस्माद्धेतोः, यतः सत्पुरुषयोगात् निकृष्टोऽपि उत्कर्षं याति अस्माद्धेतोरित्यर्थः। भवन्तः=यूयम् , विष्णुशर्मा पण्डितः (सम्मानार्थे बहुवचनप्रयोगः) एतेषां=पुरः समुपस्थितानाम् , अस्माकं पुत्राः अस्मत्पुत्राः तेषां=मम सुदर्शनस्य तनयानाम् , नीतिशास्त्रोपदेशाय-नीतिरेव शास्त्रः तस्य उपदेशः = शिक्षा, तस्मै इत्यर्थः, प्रमाणम्=('प्रमाणं नित्यमर्यादाशास्त्रेषु सत्यवादिनि। इयत्तायाम् च हेतौ च क्लीबैकत्वे प्रमातरि ॥' इति मेदिनीवचनात् 'प्रमाणम्' इति एकवचनं क्लीबत्वञ्च, 'वेदाः प्रमाणम्' इतिवत्) प्रमातारः = स्वतन्त्रसत्ताका इत्यर्थः। इति = इत्थम् , उक्त्वा=कथयित्वा, सः सुदर्शनराजा, तस्य—शिक्षकत्वेन निर्धारितस्य विष्णुशर्मणः पण्डितस्य, (करे=हस्ते) बहुमानपुरःसरं—पुरः सरति इति पुरःसरः, बहुमानः पुरःसरो यस्मिन् कर्मणि यथा भवति यथा तत् , अतिसम्मानपूर्वकमित्यर्थः, पुत्रान् = स्वसुतान् समर्पितवान् = सम्यक् अर्पयामास।

भा०—महान् पुरुषके योग से ही महत्ता मिलती है—इसलिये इन मेरे पुत्रों को नीतिशास्त्र का शिक्षण देने के लिये आप (विष्णुशर्मा) ही प्रमाणभूत हैं ऐसा कहकर राजाने उस विष्णुशर्मा पण्डित के हाथ में अति आदरपूर्वक अपने राजकुमारों को सौंप दिया।

अथ मित्रलाभ-प्रस्तावः

अथ प्रासादपृष्ठे सुखोपविष्टानां राजपुत्राणां पुरस्तात् प्रस्तावक्रमेण स पण्डितोऽब्रवीत्—भो राजपुत्राः शृणुत—

व्या०—अथ=समर्पणानन्तरम् , प्रासादपृष्ठे-प्रासादस्य=सौधस्य राजभवनस्य, पृष्ठम् = उपरिभागः चन्द्रशाला तस्मिन् , सुखोपविष्टानाम्—सुखम् उपविष्टाः तेषां शान्तिपूर्वकं स्थितानामित्यर्थः। राज्ञः पुत्राः राजपुत्राः तेषां = नृपस्य तनयानामित्यर्थः। पुरस्तात् = समक्षम्। प्रस्तावस्य = अवसरसङ्गतेः, क्रमः = रीतिः तेन, अवसरं प्राप्येत्यर्थः, सः विष्णुशर्मा पण्डितः अब्रवीत् = कथयामास (वक्ष्यमाणमिति शेषः)। भोः राजपुत्राः = भोः-इति सम्बोधने, हे राजतनयाः यूयम् आकर्णयत।

भा०—राजपुत्रों के सुपुर्द करने के बाद राजभवन के ऊपर छतपर सुखपूर्वक बैठे हुए राजपुत्रों के सामने अवसर देखकर विष्णुशर्मा पण्डित ने कहा—हे राजपुत्रो ! सुनो—

काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।
व्यसनेन च मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा ॥ १ ॥

अ०--धीमतां कालः काव्यशास्त्रविनोदेन गच्छति, मूर्खाणां (तु कालः) व्यसनेन निद्रया कलहेन वा (गच्छति)। व्या०--धियः सन्ति एषामिति धीमन्तः तेषां = विदुषामित्यर्थः, कालः = आयुःसमयः, काव्यम्—कवेः कर्म काव्यं=रसान्वितं व्याख्यानं वचनमिति यावत् , तदेव शास्त्रम् इति काव्यशास्त्रम्, तेन यो विनोदः = आनन्दः तेन काव्यशास्त्रविनोदेन = आलोचने श्रवणे वा सति रसजनकशास्त्रसमूहात्मकशास्त्रजनिताऽऽनन्देनेत्यर्थः, गच्छति = व्यतीतो भवति, न तु व्यर्थो गच्छति। मूर्खाणां = शास्त्रविमुखानां (तु कालः = आयुःसमयः) व्यसनेन—व्यस्यते चित्तम् अनेनेति व्यसनं तेन = सुरापानद्यूतक्रीडामृगयादिव्यसनेनेत्यर्थः। निद्रया = दिवानिद्रया, स्वप्नतुल्यया तामसाशाऽऽपन्नया मद्यपानादिजन्योन्मत्ताऽवस्थयेति यावत्। कलहेन = विवादेन वा, गच्छति = अतिवर्तते। इति।

भा०--बुद्धिमान् लोग अपने जीवन-समय को नीतिशास्त्रादि में बिता कर सार्थक करते हैं और मूर्खलोग तो जुआ खेलना आदि व्यसनों में या तो कलेश-टंटा में अपने जीवन-समय को बरबाद करते हैं, इसलिये अपने को नीतिशास्त्र के चिन्तन में विनोद करना चाहिए ॥ १ ॥

तद् भवतां विनोदाय काककूर्मादीनां विचित्रां कथां कथयिष्यामि। राजपुत्रैरुक्तम्-आर्य ! कथ्यताम्। विष्णुशर्मोवाच-शृणुत यूयम् , सम्प्रति मित्रलाभः प्रस्तूयते, यस्याऽयमाद्यः श्लोकः।

व्या०--तत् = तस्मात्, 'यतः धीमतां काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति' इत्य-

स्माद्धेतोरित्यर्थः, भवतां = युष्माकम् (राजपुत्राणाम्), विनोदाय = प्रीत्यर्थम्, अहम् (विष्णुशर्मा) काककूर्मादीनाम्–काकश्च कूर्मश्च काककूर्मौ, तौ आदिर्येषान्ते तेषां = काककूर्महरिणमूषकादीनामित्यर्थः विचित्रां = विविधां रमणीयां, मनोहारिणीमित्यर्थः, कथाम् = उपन्यासम् वार्तामिति यावत्, कथयिष्यामि = वक्ष्यामि (एतच्छ्रुत्वा) राजपुत्रैः–राज्ञः पुत्राः राजपुत्रास्तैः = राजकुमारैः, उक्तम् = अभिहितम्। आर्य ! = पूज्य ! कथ्यताम् (कथा भवद्भिरिति शेषः)। तदनन्तरम् विष्णुशर्मा पण्डितः, उवाच = उक्तवान्, यूयम् = भवन्तः राजपुत्राः, शृणुत = सावधानम् आकर्णयत, सम्प्रति = एतस्मिन् समये, मित्रलाभः—मित्रस्य = सुहृदो लाभः = प्राप्तिः मित्रलाभाख्यविषयः प्रस्तूयते = यथाऽवसरं प्रारभ्यते, 'मित्रं कीदृग्भवति, कीदृग् मित्रं कर्तव्यम्, केन प्रकारेण वा श्रेष्ठमित्रं लभ्यते' इत्येतत् सर्वं कथयामि। यस्य = मित्रलाभाख्यस्य उपाख्यानस्य अयं = वक्ष्यमाणः, आद्यः—आदौ भवः प्रथमस्थः श्लोकः = अनुष्टुब्वृत्तात्मककविता, अस्तीति शेषः।

भा०--धीमान् पुरुषों का समय शास्त्रविनोद से ही व्यतीत होना चाहिये इसलिये आपके विनोद के लिये मैं काक, कूर्म आदि की विचित्र मनोरंजक कथायें कहूंगा। तब राजपुत्रों ने कहा--आर्य ! कहिये। (उसके बाद) विष्णुशर्माजीने कहा--आपलोग सुनिए, इस समय मित्रलाभ नाम की कथा प्रारम्भ करता हूँ, जिसका यह पहिला श्लोक है--

असाधना वित्तहीना बुद्धिमन्तः सुहृत्तमाः ।
साधयन्त्याशु कार्याणि काककूर्ममृगाऽऽखुवत् ॥ २ ॥

अ०--असाधनाः वित्तहीनाः बुद्धिमन्तः सुहृत्तमाः काककूर्ममृगाऽऽखुवत् कार्याणि आशु साधयन्ति। व्या०--न विद्यन्ते साधनानि = अस्त्रशस्त्राद्युपायात्मकनिमित्तकारणानि येषान्ते असाधनाः, निरुपाया इत्यर्थः। वित्तेन=सुवर्णरूप्यकादिद्रव्येण धनेन, हीनाः = शून्याः, दरिद्रा इत्यर्थः। बुद्धिः विद्यते येषान्ते बुद्धिमन्तः = बुद्धिमतिप्रतिभैतत्त्रयवन्त इति यावत्, ('बुद्धिस्तात्कालिकी ज्ञेया, मतिरागामिगोचरा। प्रज्ञां नवनवोन्मेषशालिनीं प्रतिभां विदुः॥' इति) शोभनं = परस्परनिष्कपटं हृदयं येषान्ते सुहृदः, अतिशयेन सुहृदः इति सुहृत्तमाः = परस्परम् अतिशयेन सौहार्दम् आपन्नाः सर्वकार्यैकमत्याः सन्तः, काकश्च (वायसः) कूर्मश्च (कच्छपः) मृगश्च (हरिणः) आखुश्च (मूषकः) इति काककूर्ममृगाऽऽखवः, ते इवेति काककूर्ममृगाऽऽखुवत्। आशु = शीघ्रम्, कार्याणि–प्रारब्धकार्याणि, साधयन्ति = सम्पादयन्ति।

भा०--जैसे काक-कूर्म-हरिण-चूहा इन चारों के पास कोई साधन तथा धन नहीं था, तो भी अपनी बुद्धिमत्ता के साथ-साथ मित्रता से एकमत होकर असाध्य कार्य को भी सिद्ध किया वैसे अस्त्र-शस्त्रादिक साधन तथा धनरहित भी बुद्धिमान् मित्रगण मिलकर असाध्य कार्य को भी सिद्ध कर सकते हैं ॥ २ ॥

राजपुत्रा ऊचुः—कथमेतत् ? सोऽब्रवीत्–

अस्ति गोदावरीतीरे विशालः शाल्मलीतरुः। तत्र नानादिग्देशादागत्य रात्रौ पक्षिणो निवसन्ति। अथ कदाचिद् अवसन्नायां रात्रौ अस्ताचलचूडाऽवलम्बिनि भगवति कुमुदिनीनायके चन्द्रमसि, लघुपतनकनामा वायसः प्रबुद्धः कृतान्तमिव द्वितीयमटन्तं पाशहस्तं व्याधम् अपश्यत्। तम् आलोक्याऽचिन्तयत्–अद्य प्रातरेवाऽनिष्टदर्शनं जातम्, न जाने किम् अनभिमतं दर्शयिष्यति, इत्युक्त्वा तदनुसरणक्रमेण व्याकुलश्चलितः।

व्या०–राज्ञः पुत्राः राजपुत्राः=राजकुमाराः, ऊचुः=कथयामासुः, एतत्='असाधना' इत्यादिश्लोकोक्तं यत् काकादीनां निदर्शनं (दृष्टान्तम्) तत् कथम् = केन प्रकारेणाऽस्ति ? इत्येवं प्रश्नानन्तरम्, सः = विष्णुशर्मा पण्डितः, अब्रवीत् = अकथयत्–गोदावरीतीरे–गोदावर्याः=गोदावरीनामनद्याः, तीरं = कूलं तस्मिन्, विशालः=विस्तृतशाखादिपरिकरः, शाल्मलीतरुः='शाल्मली'नामा तरुः=वृक्षः, अस्ति=विद्यते। तत्र=तस्मिन् वृक्षे, नानादिग्देशात्–दिक् च देशश्च तयोः समाहारः दिग्देशम्, नाना च तत् दिग्देशं चेति तस्मात् = विभिन्नदिशः विभिन्नदेशाच्चेत्यर्थः, आगत्य = एत्य, रात्रौ = निशायाम्, पक्षिणः–पक्षा विद्यन्ते एषाम् इति पक्षिणः=खगाः पत्रत्रिणः, निवसन्ति= रात्रिकालं यापयन्ति। अथ गच्छति समये, कदाचित्=एकस्मिन् समये, रात्रौ=निशायाम्, अवसन्नायां = क्षीणायाम्, प्रभातायां सत्यामिति यावत्, भगवति—भगाः= ऐश्वर्याणि सन्ति अस्य भगवान् तस्मिन्=ऐश्वर्यशालिनि, कुमुदिनीनायके–कुमुदिन्याः नायकः तस्मिन्=कुमुद्वतीपतौ, चन्द्रमसि = शशाङ्के, अस्ताचलस्य चूडा=शिखरम्, तदवलम्बते इति अस्ताचलचूडावलम्बि तस्मिन्, अस्तं गते सतीत्यर्थः। लघु=द्रुतं पतनम् उड्डयनं यस्य सः 'लघुपतनकः', लघुपतनक इति नाम=अभिधानं यस्य सः= लघुपतनकनामा, वायसः=काकः, प्रबुद्धः=प्रकर्षेण जागरितः, सन्, द्वितीयम्–द्वयोः पूरणः द्वितीयस्तं द्वितीयम्=अन्यम्, कृतान्तमिव—कृतं सृष्टम् अन्तयति मारयति यः कृतान्तस्तं यममिव, अटन्तम्—अटतीति अटन्तं=भ्रमन्तम्, पाशहस्तम्–पाशः= जालं हस्ते यस्य सः पाशहस्तस्तं = करगृहीतजालम्, व्याधं कञ्चित् मृगयुम्, अपश्यत्=ददर्श। तं=मृगयुम्, अवलोक्य=साक्षात्कृत्य, स वायसः अचिन्तयत्=चिन्तां कृतवान्, अद्य = अस्मिन् दिवसे, प्रातरेव = प्रभातसमये निद्रात्यागाऽवसरे एव, अनिष्टदर्शनम्–न इष्टः अनिष्टस्तस्य = अनभिलषितस्य अमङ्गलरूपस्य व्याधस्य दर्शनम्=अवलोकनम्, दैवात् जातं सम्भूतम्, न जाने=अहं (काकः) न वेद्मि, किम् अनभिमतं = किंविधम् अशुभम्, दर्शयिष्यति=घटयिष्यति, इत्युक्त्वा–इति वाक्यमुच्चार्य, तदनुसरणक्रमेण—तस्य व्याधस्य अनुसरणं = पश्चात् गमनं, तस्य क्रमः =

आचरणम् , तेन व्याकुलः = विशेषेण आकुलः सन् , चलितः = चचाल ।

भा०—तब राजपुत्रों ने कहा—असाध्य कार्य को भी सिद्ध करने में काक-कच्छपादि का दृष्टान्त बताया सो किस प्रकार है ? विष्णुशर्मा ने कहा (कथा शुरू की)—गोदावरी नाम की नदी के किनारे पर एक विशाल 'सेमल' का वृक्ष है, उस वृक्ष पर चारो तरफ के बहुत से पक्षिगण देश-देशान्तरों से आकर रात्रि बिताते थे, एक बार प्रातःकाल हुआ और भगवान् कुमुदिनीनायक चन्द्रमा अस्त हो गये, तब एक 'लघुपतनक' नामक काक ने जागते ही यम के सदृश और हाथ में जाल ले के घूमते हुए एक व्याध को देखा, व्याध को देख कर काक सोचने लगा- आज प्रातःकाल में ही अमाङ्गलिक (अशुभसूचक) दर्शन हुआ, न मालूम यह किस प्रकार का अनिष्ट (आपत्ति) करेगा । इतना कहकर उस व्याध के पीछे-पीछे वह काक व्याकुल होकर चल दिया ।

यतः—शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ ३ ॥

अ०—शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च दिवसे दिवसे मूढम् आविशन्ति, न तु पण्डितम् । व्या०—यतः कारणमाह—शोकेति । शोकस्य=परितापस्य, स्थानानि = निमित्तानि तेषां सहस्राणि, सहस्रशः शोकस्य निमित्तकारणानीत्यर्थः । भयस्य स्थानानि = निमित्तकारणानि, तेषां शतानि शतशः भयकारणानि चेत्यर्थः, दिवसे दिवसे=प्रतिदिनमित्यर्थः । मूढं=मूर्खं पुरुषम् , आविशन्ति=व्याकुलीकुर्वन्तीत्यर्थः । न तु पण्डितं = बुद्धिमन्तं पुरुषम् , तानि शोकादिस्थानानि पराभवन्तीति ।

भा०—मूर्ख जन अपने स्वभाव से ही नित्यप्रति शोक और भय के कारणों को उत्पन्न करता है न कि विद्वान् , क्योंकि विद्वान् जन अपनी निपुणता से ही शोक के कारणों को भी शुभप्रद बना देते हैं इसलिये काक भी अपनी बुद्ध्यनुसार आनेवाला दुःख न आने पावे ऐसा प्रयास करने में प्रवृत्त हुआ ॥ ३ ॥

अन्यच्च—विषयिणामिदमवश्यं कर्त्तव्यम् ।
उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं महद्भयमुपस्थितम् ।
मरणव्याधिशोकानां किमद्य निपतिष्यति ॥ ४ ॥

अ०—उत्थाय उत्थाय अद्य मरणव्याधिशोकानां किं निपतिष्यति (इति यद्) भयम् उपस्थितम् (तत्) बोध्यम् । व्या०—किञ्च, विषयिणाम् = सुखप्रदविषयाऽ(साधनविशेषा)भिलाषिणां गृहिणाम् , इदं = वक्ष्यमाणकार्यं तु, अवश्यं = निश्चय एव कर्तव्यम् = अनुष्ठेयम् । तत्किमित्यत आह—उत्थायेति । प्रतिदिनं शय्याया उत्थितो भूत्वेत्यर्थः । अद्य = अस्मिन् दिवसे, मरणं = मृत्युः, व्याधिः = रोगाद्यात्मकः शोकः = हृदयचिन्ताऽऽत्मकतापः, तेषां मध्ये किम् = कतमत्-मरणं व्याधिः शोको वा, निपतिष्यति = समेष्यति । इति = इत्येवं प्रकारेण यत् यत् महत् = अतिदारुणम् , भयं = भयनिदानम् , उपस्थितं = समागतं स्यात् , तत्तत् सर्वं बोद्धव्यम् ।

भा०—इस संसार में अपना संरक्षण चाहने वाले जनों का यह कर्तव्य है कि-रोजाना प्रातःकाल उठकर मरण या दुःख अथवा शोक इन तीनों में से जो आज आने वाला हो-उसका विचार करके तब उस महान् भय को दूर करने के प्रयत्न में सावधान बने ॥ ४ ॥

अथ तेन व्याधेन तण्डुलकणान् विकीर्य जालं विस्तीर्णम् । स च तत्र प्रच्छन्नो भूत्वा स्थितः । अस्मिन्नेव काले चित्रग्रीवनामा कपोतराजः सपरिवारो वियति विसर्पंस्तांस्तण्डुलकणान् अवलोकयामास । ततः कपोतराजस्तण्डुलकणलुब्धान् कपोतान् प्राह—'कुतोऽत्र निर्जने वने तण्डुलकणानां सम्भवः, तन्निरूप्यतां तावत् , भद्रमिदं न पश्यामि प्रायेणाऽनेन तण्डुलकणलोभेनाऽस्माभिरपि तथा भवितव्यम् ।

व्या०—अथ व्याधाऽनुगमनाऽनन्तरम्, (कुत्रचित्स्थले) तेन पूर्वोक्तेन व्याधेन, तण्डुलानां कणास्तान्=तण्डुलखण्डानित्यर्थः, विकीर्य = भूमौ विक्षिप्य, जालं=पतत्रिपक्ष्यादिबन्धनरूपं जालम्, विस्तीर्णं—भूमौ तण्डुलकणोपरि प्रसारितम्, (कचित्पुस्तके-'विस्तीर्य' इति पाठः तस्य प्रसार्य इत्यर्थो बोध्यः) स च=पूर्वोक्तः व्याधः, तत्र = समीपप्रदेशे, प्रच्छन्नः = लतागुल्मादौ तिरोहितो भूत्वा, स्थितः = वर्तते स्म, अस्मिन्नेव काले=समये, चित्रग्रीवनामा-गिलति अनया सा ग्रीवा, चित्रा=नानारूपवती ग्रीवा यस्य सः=चित्रग्रीवनामक इत्यर्थः। कपोतानां राजा इति कपोतराजः=वृद्धपारावतः, सपरिवारः-परिविद्यन्ते एभिः इति परिवारास्तैः सहितः सपरिवारः=परिजनसहितः, वियति = गगने, = गच्छन् उड्डयन् सन् , तान् विकीर्णान् तण्डुलकणान् , अवलोकयामास = ददर्श । ततः = दर्शनाऽनन्तरम्,कपोतराजः सः पारावताधिपतिः, तण्डुलकणलुब्धान्—तण्डुलानां कणास्तण्डुलकणाः, तण्डुलकणानां लुब्धास्तान्, तण्डुलखण्डलोलुपान् कपोतान् प्रति आह = उवाच, अत्र = एतस्मिन् , निर्जने = न विद्यन्ते जना यत्रेति निर्जनं तस्मिन् मनुष्यसञ्चरणशून्ये, वने = कानने तण्डुलकणानां कुतः = कस्माद् हेतोः, सम्भवः=उत्पत्तिः, निर्जनवने तण्डुलसम्भवो भवेन्न वा इति, प्रथमम् निरूप्यतां = निपुणतया विचार्यताम्, यतः विना विचारं कणभक्षणे प्रवृत्तौ कृतायां सत्याम् अहम्, इदं=साहसम्, भद्रं = सुखदं न पश्यामि अनेन साहसोत्पादकेन, तण्डुलकणानां लोभेन, अस्माभिः सर्वैः कपोतैरपि, प्रायेण=बाहुल्येन, तथा = व्याघ्रेण कङ्कणं प्रदर्श्य स्नानार्थं प्रेरितः पङ्के निमग्नः पान्थः पश्चान्मारितः तादृशाऽवस्थैः, भवितव्यमिति ।

भा०—उसके बाद उस व्याध ने चावल के कणों को पृथ्वीपर छींटकर ऊपर से जाल को फैला दिया और वह व्याध पास के छोटे पेड़ों के निकट छिपकर बैठ गया, उसी समय 'चित्रग्रीव' नाम के कबूतरों के राजाने अपने परिवार-सहित आकाश में उड़ते २ उन चावल के कणों को देख लिया, उसके बाद उन चावल के कणों को खाने के लिये लोभी कबूतरों से

कपोतराज ने कहा-इस मनुष्यरहित जङ्गलमें चावल के कणों का संभव कैसे हो सकता है? (अर्थात् नहीं हो सकता है) इसलिये प्रथम उस बात का विचार करिये। (साहस करने से मैं कपोतराज अपना) कल्याण नहीं देख रहा हूँ, इन चावलों के कणों के लोभसे अपने को भी वैसा ही (जैसा कि सिंहके कहने से एक यात्री को सोने के कङ्कण के लोभ से तालाब के कीचड़ में फँस कर मरना पड़ा) होना पड़ेगा।

कङ्कणस्य तु लोभेन मग्नः पङ्के सुदुस्तरे।
वृद्धव्याघ्रेण सम्प्राप्तः पथिकः सम्मृतो यथा' ॥ ५ ॥

अ०—कङ्कणस्य तु लोभेन सुदुस्तरे पङ्के मग्नः पथिकः वृद्धव्याघ्रेण सम्प्राप्तः यथा सम्मृतः। व्या०—कङ्कणस्य=सुवर्णमयकराऽऽभूषणस्य वलयस्य, तु लोभेन=प्राप्त्यभिलाषया तु, सुदुस्तरे=अतिदुःखेनाऽपि तरितुम् अशक्यं सुदुस्तरं तस्मिन् अतिगाढे इत्यर्थः, पङ्के=कर्दमे, मग्नः=निपतितः, पथिकः=पन्थानं गच्छतीति पथिकः=कश्चिन्मार्गगो यात्री, वृद्धश्चासौ व्याघ्रः तेन=जीर्णशार्दूलेन, सम्प्राप्तः=सम्यग् आक्रान्तः सन्, यथा=येन प्रकारेण, सम्मृतः=मृत्युं गतः, अस्माभिरपि प्रायेण तथा भवितव्यम्, इत्यन्वयः।

भा०—जैसे सोने के कड़े के लोभ से एक यात्री बाघ के कहने से तालाब में स्नान के लिये गया और वहाँ के गाढ़े कीचड़ में फंस गया, तब बाघने उसे मार डाला (ऐसे अपने को भी मरना होगा) ॥ ५ ॥

कपोता ऊचुः—'कथमेतत्' सोऽब्रवीत्—

कथा १

अहमेकदा दक्षिणारण्ये चरन्नपश्यम्-एको वृद्धो व्याघ्रः स्नातः कुशहस्तः सरस्तीरे ब्रूते-'भोः भोः पान्थाः! इदं सुवर्णकङ्कणं गृह्यताम्' ततो लोभाऽऽकृष्टेन केनचित्पान्थेन आलोचितं-भाग्येन एतत् सम्भवति, किन्तु अस्मिन् आत्मसन्देहे प्रवृत्तिर्न विधेया।

व्या०—कपोताः=अन्ये पारावताः, ऊचुः=वदन्ति स्म, एतद् व्याघ्रेण पथिकस्य मारणं कृतं तत्, कथं=केन प्रकारेण जातम्? इत्येवं पृष्टे सति, सः—कपोतराजः, अब्रवीत्=प्रत्युवाच—अहं कपोतराजः, एकदा=एकस्मिन् समये, दक्षिणाऽरण्ये=ऋच्छति गच्छति तपःसिद्ध्यर्थं यस्मिन् तत् अरण्यं=वनम्, दक्षिणं=दक्षिणदिशास्थं च तद् अरण्यं चेति तस्मिन्,'दण्डकाऽरण्ये' वने इति यावत्, चरन्-चरति इति चरन्=भ्रमन् सन् (वक्ष्यमाणम्) अपश्यम्=दृष्टवान्। तथा हि—एकः वयसा वृद्धः कश्चिद् व्याघ्रः=विशेषेण आसमन्तात् जिघ्रति=घ्रात्वा जानाति पश्वादिकम् इति व्याघ्रः, स्नातः=कृतस्नानः, कुशाः सन्ति हस्ते यस्य सः कुशहस्तः, तथाभूतः सन्, सरन्ति जलानि भूमितलतो यस्मिन् इति सरः=तडागः, तस्य तीरं तस्मिन्=तडाग-

तटे इत्यर्थः ब्रूते=कथयति—भोः भोः पान्थाः! =(आदरे द्विरुक्तिः) हे हे पथिकाः!, इदं=मम करस्थितम्, सुवर्णस्य कङ्कणं सुवर्णकङ्कणं=स्वर्णमयं कराऽऽभूषणं वलयम्, युष्माभिः गृह्यताम्। ततः लोभेन आकृष्टः तेन लोभाकृष्टेन=लुब्धेन केनचित् पान्थेन=मार्गगेण, आलोचितं=चिन्तितम्, भाग्येन=पूर्वजन्मकृतपुण्येन दैवेन वा, एतत्-बहुमूल्यं सुवर्णकङ्कणम्, सम्भवति=सम्यक् प्राप्तं भवति, किन्तु अस्मिन् आत्मसन्देहे आत्मनः=स्वस्य सन्देहः=मरणशङ्का यस्मिन् कार्ये वर्तते आत्मसन्देहस्तस्मिन्, मरणसन्देहास्पदकार्ये इत्यर्थः, प्रवृत्तिः=साहसप्रयत्नः, न विधेया=न कर्तव्या।

भा०—कबूतरों ने पूछा—व्याघ्र ने पथिक को मार डाला वह कथा किस प्रकार है? तब 'चित्रग्रीव' नाम का कबूतर कहने लगा—मैंने दक्षिणदिशा के 'दण्डक' बन में घूमते २ देखा कि-एक वृद्ध व्याघ्र स्नान करके हाथ में कुशा लेके तालाब के किनारे बैठकर बोलता था कि हे यात्री लोग! यह सोने का कड़ा ले लो, ऐसा सुनकर लोभ के अधीन हो के एक यात्री ने सोचा कि भाग्य से सुवर्ण का कड़ा मिला है, लेकिन जान के खतरे वाले कार्य में साहस की प्रवृत्ति नहीं करनी चाहिए।

यतः—**अनिष्टादिष्टलाभेऽपि न गतिर्जायते शुभा।**
यत्राऽऽस्ते विषसंसर्गोऽमृतं तदपि मृत्यवे ॥ ६ ॥

अ०—अनिष्टाद् इष्टलाभे अपि शुभा गतिः न जायते, यत्र विषसंसर्गः आस्ते तद् अमृतम् अपि मृत्यवे (भवति)। व्या०—न इष्टम् अनिष्टं तस्माद् अप्रियाद् अहितकरात् व्याघ्रादेः इष्टस्य लाभः इष्टलाभस्तस्मिन्=स्वेप्सितकङ्कणलाभेऽपि, शुभा=कल्याणदा, गतिः=गम्यते इति गतिः फलं दशापरिणाम इति यावत्, न जायते=न सम्पद्यते। तत्र दृष्टान्तम्-यत्र=यस्मिन्, अमृते; विषस्य=गरलस्य, संसर्गः=किञ्चिन्मात्रसम्बन्धः, मिश्रणभावात्मकः, आस्ते=वर्तते, तत्=तादृशम्, अमृतमपि=मृत्युनिवारकमपि, मृत्यवे=मरणाय भवति।

भा०—जैसे अमृत यद्यपि बहुत इष्ट वस्तु है, तो भी विष का संसर्ग होने से उसको त्याग देना चाहिये, वैसे ही अनिष्ट करने वाले प्राणीसे अपनी इच्छित वस्तु को ग्रहण करने से भी आखिर में दुःख होता है, इसलिये सोने का कड़ा भी त्याग देना चाहिए ॥६॥

किन्तु सर्वत्राऽर्थार्जनप्रवृत्तौ सन्देह एव। तथा चोक्तम्—

न संशयमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति।
संशयं पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति ॥ ७ ॥

अ०—नरः संशयम् अनारुह्य भद्राणि न पश्यति, पुनः संशयम् आरुह्य यदि जीवति, (तदा) पश्यति। व्या०—किन्तु=परन्तु, सर्वत्र=सर्वस्मिन् स्थले, अर्थानाम् अर्जनं अर्थार्जनम्, तस्य प्रवृत्तिः तस्यां=धनैकत्रीकरणप्रयत्ने इत्यर्थः, सन्देह एव

आत्मनाशशङ्काऽवश्यं भवति। तथा च सन्देहे प्रमाणम् उक्तम्=अभिहितम्—न संशयमिति। नरः=मनुष्यः, संशयम् अनारुह्य=अस्मिन्कार्ये प्रवृत्तोऽहं जीविष्यामि मरिष्यामि वा इत्येवम् आत्मनः जीवनमरणसन्देहम् अकृत्वा, भद्राणि=बहुधनलाभादिशुभकार्याणि न पश्यति=न लभते। पुनः=किन्तु, संशयं=जीवनमरणादिसन्देहम्, आरुह्य=प्राप्य, प्राणमपि अतिक्रम्येति यावत्, यदि जीवति=प्राणिति, तदा भद्राणि पश्यति=लभते, इति।

भा०—धन के उपार्जनरूपी कठिन कार्यमें सब को प्रथम मरण तक आपत्ति का सन्देह हो जाता है, लेकिन उस सन्देह को दूर करके—'इष्ट की सिद्धि हो, या तो मरण हो'—ऐसा निश्चय करके ही कार्य करना चाहिये, ऐसा करने से ही इष्ट की सिद्धि होती है ॥ ७ ॥

तन्निरूपयामि तावत्। प्रकाशं ब्रूते—'कुत्र तव कङ्कणम्?' । व्याघ्रो हस्तं प्रसार्य दर्शयति। पान्थोऽवदत्—कथं मारात्मके त्वयि विश्वासः?

व्या०—तत्=तस्मात् अस्याऽग्रे कङ्कणं वर्तते न वा इति सन्दिग्धत्वात् हेतोः? तावदिति वाक्यालङ्कारे, निरूपयामि=कङ्कणस्य निश्चयं करोमि, कङ्कणस्य निश्चयार्थे, प्रकाशं=प्रसिद्धं यथा स्यात्तथा, ब्रूते=कथयति, स यात्री इति शेषः। कुत्र=कस्मिन् स्थाने, तव (व्याघ्रस्य) कङ्कणम्, वर्तते इति शेषः। व्याघ्रः=शार्दूलः हस्तं=यस्य हस्तस्य मणिबन्धप्रदेशे कङ्कणं धृतं वर्तते तं भुजम्, प्रसार्य=विस्तीर्य, दर्शयति पान्थायेति शेषः। तद् दृष्ट्वा पान्थः=स यात्री, अवदत्=उवाच, कथं=केन प्रकारेण, मारात्मके=मारयति नाशयति इति मारः घातकः, मारः आत्मा शरीरं स्वभावो वा यस्य सः मारात्मकस्तस्मिन्=हिंस्रे, त्वयि=भवति, विश्वासः कर्तव्यो भवेत्। हिंस्रो न विश्वासभूमिः स्वेषामपि भवतीति भावः।

भा०—सुवर्ण का कड़ा है कि नहीं इस बात का प्रथम निश्चय कर लूं, (ऐसा सोचकर) वह यात्री बोला—'तुम्हारा कङ्कण कहाँ है?' (यह सुनकर) व्याघ्र ने अपना हाथ लम्बा करके कङ्कण बताया। उसके बाद यात्री बोला—'तू हिंसा करने वाला क्रूर प्राणी है, इसलिये मैं कैसे विश्वास करूं।'

व्याघ्र उवाच—शृणु रे पान्थ! प्रागेव यौवनदशायामहम् अतीव दुर्वृत्त आसम्, अनेकगोमानुषाणां वधाद् मे पुत्रा मृता दाराश्च, वंशहीनश्चाहम्। ततः केनचिद्धार्मिकेणाहमुपदिष्टः—'दानधर्मादिकं चरतु भवान्' इति। तदुपदेशादिदानीमहं स्नानशीलो दाता वृद्धो गलितनखदन्तः न कथं विश्वासभूमिः?।

व्या०—व्याघ्रः=पूर्वोक्तः शार्दूलः, उवाच=उक्तवान्। रे पान्थ! =अरे यात्रिन्! शृणु=त्वम् आकर्णय, प्रागेव=पुरा एव यौवनदशायां=यूनो भावो यौवनं, यौवनस्य दशा, तस्याम्, यौवनावस्थायामित्यर्थः, अहम् (व्याघ्रः) अति=अत्यन्तं दुः=क्रौर्यं वृत्तम्—आचरणं यस्य सः अतिदुर्वृत्तः=हिंसादिदुराचरणः, आसम्=अभूवम्। अनेन गोमानुषाणां=गावश्च मानुषाश्च गोमानुषाः, अनेके च ते गोमानुषाश्च अनेकगोमानुषास्तेषाम्, बहूनां गवां मानुषाणाञ्चेत्यर्थः। वधात्=हननात्, हननजन्यपापपुञ्जादिति यावत्। मे=मम, पुत्राः=तनुजाः, दाराश्च=गृहिणी च, मृताः=निधनं गताः, अहं च (व्याघ्रः) वंशेन हीनः वंशहीनः=निर्वंशो जातोऽस्मि। ततः=वंशनाशानन्तरम्, केनचिद् धार्मिकेण=धर्मम् उपदिशति यः सः धार्मिकस्तेन धर्मोपदेष्ट्रा पुरुषेणेत्यर्थः, अहं (व्याघ्रः) उपदिष्टः=उपदेशेन नियन्त्रितोऽस्मि, आज्ञाऽङ्कितोऽस्मीति यावत्। भवान्=त्वम्, दानधर्मादिकम्—दानमेव धर्मः दानधर्मः, दानधर्मः आदिर्यस्य तत् दानधर्मादिकं दानप्रभृतिपुण्यकर्म, चरतु इति=करोत्वित्यर्थः। तदुपदेशात्=तस्य धार्मिकस्य पुरुषस्य उपदेशः=आज्ञात्मकं शिक्षणं तस्मात्, इदानीं=वर्तमानाऽवस्थायाम्, अहं=(व्याघ्रः) स्नानशीलः=स्नानं शीलं यस्य सः, त्रिसन्ध्यं स्नानकर्ता, वृद्धः=जीर्णशरीरः, अत एव गलितनखदन्तः=नखाश्च दन्ताश्च नखदन्तम्, गलितं=पतितं नखदन्तं यस्य सः गलितनखदन्तः—हस्ते नखरहितः मुखे दन्तरहितश्चेत्यर्थः। तादृशः सन्, दाता=दानकर्ता, कथं=केन हेतुना, न विश्वासभूमिः=विश्वासस्य भूमिः—स्थानं, पात्रम्? न भवामि किन्तु भवाम्येवेत्यर्थः।

भा०—व्याघ्र ने कहा—अरे यात्रिन्! सुनो, प्रथम ही युवावस्था में मैं बहुत हिंसामय कर्म करता था, बहुत से गौ और मनुष्योंको मारता था, उस पाप से मेरे पुत्र तथा स्त्री सब मर गये, मैं निर्वंश हो गया। उसके बाद कोई एक धार्मिक पुरुष ने मुझको उपदेश दिया कि 'तुम दान आदिक धर्म करो'। उसके उपदेश से इस वृद्धावस्था में नित्य त्रिकाल-स्नान सन्ध्या करनेवाला और वृद्ध होने से मुख में दांत हीन, हाथ में नख हीन ऐसा मैं (व्याघ्र) विश्वास का पात्र क्यों नहीं हूँ? (अर्थात् विश्वासपात्र ही हूँ)।

उक्तञ्च—**इज्याऽध्ययनदानानि तपः सत्यं धृतिः क्षमा।**
अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याऽष्टविधः स्मृतः ॥ ८ ॥

अ०—इज्याऽध्ययनदानानि तपः सत्यं धृतिः क्षमा अलोभः इति अयं धर्मस्य अष्टविधः मार्गः स्मृतः। व्या०—इज्या=यज्ञः, अध्ययनं=स्ववेदशास्त्रादिपठनम्, दानं सत्पात्रे वितरणं, तानि, तपः=चान्द्रायणादितपश्चर्या, सत्यम्=ऋतम्, धृतिः—धैर्यम्, दुःखसहिष्णुतेति यावत्, क्षमा=क्षान्तिः, अलोभः=अस्पृहा, तृष्णाराहित्यमिति यावत्। अयं धर्मस्य अष्टविधः=अष्टौ विधाः प्रकारा यस्य सः=अष्टधा, मार्गः=उपायः, स्मृतः=कथितः, शास्त्रेषु विद्वद्भिरिति शेषः।

भा०—शास्त्रों में धर्म आठ प्रकारका कहा है, जैसे-यज्ञ, वेदाध्ययन, दान, तप, सत्य, धीरज, क्षमा और अलोभ। (इनमें से मैं दान करता हूँ, सत्य बोलता हूँ, लोभ नहीं करता, इसलिए मेरा विश्वास करो) ॥ ८ ॥

तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो दम्भार्थमपि सेव्यते ।
उत्तरस्तु चतुर्वर्गो महात्मन्येव तिष्ठति ॥ ९ ॥

अ०—तत्र पूर्वः चतुर्वर्गः दम्भार्थमपि सेव्यते, उत्तरः चतुर्वर्गः तु महात्मनि एव तिष्ठति । व्या०—तत्र = तेषु अष्टप्रकारेषु मध्ये, पूर्वः = प्रथमोक्तः, चतुर्वर्गः = चतुर्णां यागाऽध्ययनदानतपसां वर्गः दम्भार्थम् अपि, दम्भाय इदम् इति दम्भार्थम् = ख्यातिप्रतिष्ठाद्यर्थं, दम्भेनापीत्यर्थः । सेव्यते = अनुष्ठीयते, जनैरिति शेषः । उत्तरः चतुर्वर्गस्तु = सत्यधृतिक्षमाऽलोभात्मको धर्मस्तु, महात्मनि = महान् = उदारः आत्मा = चित्तं चरितं वा यस्य स इति महात्मा तस्मिन् महात्मनि = धार्मिके पवित्रपुरुषे एव, तिष्ठति = वर्तते इति ।

भा०—संसारमें बहुतसे लोग ख्याति, प्रतिष्ठा और यश के लिए याग, अध्ययन, दान और तप करते हैं। लेकिन सत्य, धीरज, क्षमा और अलोभ ये चार तो महापुरुषों के ही गुण हैं और अपने कल्याण के लिये ही उपयोगी है। (अलोभ तथा सत्य गुण से मैं महात्मा हूँ, इसलिए मेरा विश्वास करो) ॥ ९ ॥

मम चैतावान् लोभविरहः, येन स्वहस्तस्थमपि सुवर्णकङ्कणं यस्मै कस्मैचिद् दातुमिच्छामि तथाऽपि 'व्याघ्रो मानुषं खादति' इति लोकाऽपवादो दुर्निवारः ।

व्या०—मम = व्याघ्रस्य, एतावान् = इयान्, लोभविरहः = लोभस्य विरहः त्यागः, लोभाऽभावो जात इत्यर्थः । येन = लोभाऽभावेन, स्वहस्तस्थमपि = स्वस्य हस्तः स्वहस्तः, स्वहस्ते तिष्ठतीति तं स्वहस्तस्थं = स्वकराऽऽभूषणरूपमपि, सुवर्णस्य कङ्कणं यस्मै कस्मैचिद् अभ्यर्थिने, दातुम् = अर्पयितुम्, इच्छामि = अभिलषामि, तथाऽपि = यदेवं लोभं परित्यज्य दानादिना मदीयमहात्मत्वदशायामपि । व्याघ्रः = शार्दूलः; मानुषं = मनुष्यादिकम्, खादति = भक्षयति इत्ययं लोकानाम् अपवादः, दुर्निवारः = दुःखेनाऽपि निवारयितुम् अशक्यो भवतीति ।

भा०—मैंने यहाँ तक लोभका त्याग कर दिया है कि—अपने हाथ का सोने का कङ्कण भी जिस किसी को देना चाहता हूँ। तो भी 'व्याघ्र मनुष्यों को खा जाता है' ऐसा लोकापवाद मिटाने से नहीं मिटता।

यतः—गताऽनुगतिको लोकः कुट्टनीमुपदेशिनीम् ।
प्रमाणयति नो धर्मे यथा गोघ्नमपि द्विजम् ॥ १० ॥

अ०—गताऽनुगतिको लोकः धर्मे गोघ्नं द्विजमपि यथा, (तथा) उपदेशिनीं कुट्टनीं नो प्रमाणयति । व्या०—गतस्य = अतीतस्य पूर्वजैरनुसृतस्य मार्गस्य, अनुगतिः = अनुसरणं यत्र सः गताऽनुगतिकः, प्राचीनाऽऽचरितमार्गाऽनुसारीत्यर्थः, लोकः = लोकानां समुदायः, धर्मे = धर्मनिर्धारणे, यथा गोघ्नं गां हन्ति इति गोघ्नस्तं = गोहत्याकारिणम्, द्विजम् = अपि यथा द्वाभ्यां संस्काराभ्यां जन्मयज्ञोपवीताभ्यां जायते शुद्ध्यति स द्विजः, तं = विप्रम्, अपि–इव, धर्मे नो प्रमाणयति इत्यत्राऽन्वयः। तथा उपदेशिनीम् = उपदेशप्रदाम्, कुट्टनीं = शम्भली परपुरुषपरनार्योः व्यभिचारं कारयित्रीं स्त्रीम्, नो प्रमाणयति = प्रमाणं न करोति ।

भा०—जैसे गोहत्या करने वाला ब्राह्मण तथा व्यभिचार कराने वाली स्त्री (शुभाऽऽचरण करते हुए भी) धार्मिक उपदेश करने से प्राचीनधर्मानुयायी मनुष्यों में आदरणीय नहीं हैं। (वैसे ही मैंने प्रथम बहुत हिंसा की है पर इस समय हिंसादोष रहित होने पर भी मेरे वचन में विश्वास नहीं हो सकता परन्तु सचमुच मैं विश्वासपात्र हूँ) ॥ १० ॥

मया च धर्मशास्त्राणि अधीतानि । शृणु—

भा०—मैंने धर्मशास्त्र भी पढ़ा है। सुनो—

मरुस्थल्यां यथा वृष्टिः क्षुधार्ते भोजनं तथा ।
दरिद्रे दीयते दानं सफलं पाण्डुनन्दन ! ॥ ११ ॥

अ०—हे पाण्डुनन्दन ! यथा मरुस्थल्यां वृष्टिः, (सफला भवति यथा च) क्षुधाऽऽर्ते भोजनम्, (सफलं भवति) तथा दरिद्रे (यत्) दानं दीयते, (तत्) सफलं भवति । व्या०—हे पाण्डुनन्दन ! पाण्डोः = 'पाण्डुनाम्नो राज्ञः, तनयः = सुतः युधिष्ठिरः, तत्सम्बुद्धौ हे युधिष्ठिर ! यथा मरुस्थल्यां = जलशून्ये शुष्कप्रदेशे वृष्टिः = वर्षणम्, सफलं = सार्थकं भवति, यथा च क्षुधया आर्तः क्षुधार्तः तस्मिन् = क्षुधापीडिते जने, भोजनं = भोजनवस्तुदानम्, सफलं भवति, तथा दरिद्रे = धनहीने, यद् दानं दीयत तद् सफलं = बहुफलं भवति इति ।

भा०—हे युधिष्ठिर ! जैसे कि सूखी भूमि में वृष्टि सार्थक होती है और भूखे को भोजन देना सार्थक होता है वैसे ही निर्धन को धनदान देना बहुत सार्थक है, (ऐसा मानकर मैं दान देता हूँ, तुम ले लो) ॥ ११ ॥

प्राणा यथाऽऽत्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा ।
आत्मौपम्येन भूतानां दयां कुर्वन्ति साधवः ॥ १२ ॥

अ०—यथा आत्मनः प्राणाः अभीष्टाः (भवन्ति) तथा भूतानामपि ते (भवन्ति) साधवः आत्मौपम्येन भूतानामपि दयां कुर्वन्ति । व्या०—यथा आत्मनः = स्वस्य, प्राणाः = असवः, अभीष्टाः = प्रियाः, भवन्ति तथा भूतानामपि = स्वभिन्नानां सर्वेषां शरीरिणामपि, ते = प्राणाः अभीष्टा भवन्ति । अत एव, साधवः = सज्जनाः आत्मौपम्येन = उपमाया भावः औपम्यं आत्मनः औपम्यं तेन स्वतुलनयेत्यर्थः । भूतानामपि = सर्वशरीरिणाम् अपि, उपरि, दयां = त्राणाऽनुकूलां कृपाम् कुर्वन्ति ।

भा०—अपने प्राण जैसे अपने को प्यारे हैं, वैसे ही सब जीवों को उनके प्राण

प्यारे हैं, ऐसा समझ कर साधुजन प्राणिमात्र के ऊपर दया रखते हैं ॥ १२ ॥

अपरञ्च—**प्रत्याख्याने च दाने च सुखदुःखे प्रियाप्रिये ।**
आत्मौपम्येन पुरुषः प्रमाणमधिगच्छति ॥ १३ ॥

अ०—पुरुषः प्रत्याख्याने दाने च सुखदुःखे प्रियाऽप्रिये च आत्मौपम्येन प्रमाणम् अधिगच्छति । व्या०—पुरुषः=सज्जनः (स्वस्य) प्रत्याख्याने=भर्त्सनं, प्रार्थितस्याऽलाभे वा, एवं दाने=स्वस्मै धनाऽर्पणे च, सुखदुःखे=सुखं च दुःखं चेति तयोः समाहारः सुखदुःखं तस्मिन्, सुखे स्त्रीभोगचन्दनमालादिरूपे, दुःखे च ज्वरव्याध्यादिरूपे इत्यर्थः, प्रियाऽप्रिये=प्रियं च अप्रियं च तयोः समाहारः प्रियाऽप्रियं तस्मिन् प्रिये=सन्तोषजनके सम्मानादिविषये, अप्रिये=असन्तोषकारके विरुद्धाऽऽचरणादौ, आत्मौपम्येन=आत्मनः स्वस्य औपम्येन सादृश्येन तुलनया प्रमाणं दृष्टान्तम्, अधिगच्छति = अध्यवस्यति, जानाति समालोचयतीति ।

भा०—अपना अपमान होने से तथा दानादिलाभ होने से, प्रियविषय में तथा अप्रिय विषय में जैसा अपने को सुख-दुःखादि का अनुभव होता है, वैसा ही सब जीवों को होता है, ऐसा समझ करके सज्जन लोग सब जीवों के ऊपर दयापूर्वक व्यवहार करते हैं ॥ १३ ॥

अन्यच्च—**मातृवत्परदारेषु परद्रव्येषु लोष्ठवत् ।**
आत्मवत् सर्वभूतेषु यः पश्यति स पण्डितः ॥ १४ ॥

अ०—यः परदारेषु मातृवत्, परद्रव्येषु लोष्ठवत्, सर्वभूतेषु आत्मवत् पश्यति सः पण्डितः । व्या०—यः = पुरुषः, परदारेषु = परेषां दाराः (दारशब्दः नित्यबहुवचनान्तः) स्त्रियस्तासु=परकलत्रेषु, परदारानित्यर्थः । मातृवत् मन्यन्ते इति मातरः तासु इव इति मातृवत् . जननीवेत्यर्थः । पश्यति इति शेषः । एवं परेषां द्रव्याणि= सुवर्णाधिनानि तेषु, परद्रव्याणीत्यर्थः । लोष्ठवत् = लोष्ठेषु इव, लोष्ठानीवेत्यर्थः । पश्यतीति शेषः । एवम्-सर्वाणि च तानि भूतानि च तेषु, सर्वप्राणिनः इत्यर्थः । आत्मवत् = आत्मनि इव, आत्मानमिवेत्यर्थः । पश्यति सः पुरुषः पण्डितः = विद्वान् विज्ञानी, महापुरुष इति यावत् ।

भा०—जिस पुरुष को परस्त्रियों में अपनी माता के समान भावना हो, तथा परधन (वस्तु) में ढेले के समान न लेने की भावना हो, तथा सब जीवों में आत्मसमान दृष्टि हो, वही महापुरुष कहाता है। (अर्थात्-जितेन्द्रिय, निर्लोभी,दयालु ही महापुरुष कहाते हैं)॥१४॥

त्वञ्च अतीव दुर्गतः,तेन तत् तुभ्यं दातुं सयत्नोऽहम्। तथा चोक्तम्-

व्या—त्वञ्च = भवाँश्च, अतीव = अत्यन्तम्, दुर्गतः = दुरवस्थापन्नो निर्धनः, असि, तेन हेतुना, तत् = कङ्कणम् , तुभ्यं = भवते, दातुम्=अर्पयितुम् अहं सयत्नः- यत्नेन सहितः, अस्मि, भवत्सदृशाय निर्धनाय सत्पात्रायैव सुवर्णकङ्कणस्य दानम् उक्तशास्त्रेषु निर्दिष्टमिति ।

भा०—तुम बहुत गरीब हो इसलिये सुवर्ण का दान तुम जैसे को देनेके लिये मैं प्रयत्न कर रहा हूँ । शास्त्र में वैसे ही बताया गया है—

दरिद्रान् भर कौन्तेय ! मा प्रयच्छेश्वरे धनम् ।
व्याधितस्यौषधं पथ्यं नीरुजस्य किमौषधैः ॥ १५ ॥

अ०—हे कौन्तेय ! दरिद्रान् भर, ईश्वरे धनं मा प्रयच्छ, (यतः) व्याधितस्य औषधं पथ्यं भवति, नीरुजस्य औषधः किम् ? व्या०—हे कौन्तेय ! कुन्त्याः अपत्यं पुमान् कौन्तयः, तत्सम्बुद्धौ हे कौन्तेय ! हे युधिष्ठिर! दरिद्रान्=निर्धनान् , भर=अन्नवस्त्रादिना प्रतिपालय, ईश्वरे=धनवति पुरुषे, धनं मा प्रयच्छ=न देहि, यतः व्याधितस्य=व्याधिः सञ्जातोऽस्य इति व्याधितस्तस्य रोगिण इत्यर्थः । औषधं=भेषजम्, पथ्यं=पथः अनपेतं पथ्यं हितकरं भवति । नीरुजस्य=नास्ति रुजा यस्य सः नीरुजस्तस्य रोगहीनस्य औषधैः किं प्रयोजनमस्ति? (अर्थात् न किमपि प्रयोजनमस्तीति)।

भा०—हे युधिष्ठिर राजन् ! निर्धनों का पालन करो, धनी को धन देना निष्प्रयोजन होता है, कारण कि—रोगी को औषध देना सफल होता है, निरोगी को देने से कोई लाभ नहीं । (इसलिये हे यात्रिन् , मैं तुझे देता हूँ) ॥ १५ ॥

अन्यच्च—**दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणि ।**
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं विदुः ॥ १६ ॥

अ०—दातव्यमिति यद् दानं देशे काले च अनुपकारिणि पात्रे दीयते, तद्दानं सात्विकं विदुः । व्या०—दानं दातव्यमिति निःस्वार्थभावनया यत् धनादिदानं देशे= तीर्थस्थले, काले = पुण्यपर्वणि, अनुपकारिणि = उपकारः प्रतिलाभोऽस्ति अस्य इति उपकारी स न भवतीति अनुपकारी तस्मिन् प्रत्युपकाररहिते, पात्रे = सत्पात्रे ब्राह्मणादौ, (अनुपकारिणे इति चतुर्थ्यन्तपाठे तु—'पात्रे' इत्यपि, पाति धर्मं इति पाता तस्मै इति व्युत्पत्त्या धार्मिकायेत्यर्थकं चतुर्थ्यन्तं बोध्यम्) दीयते तद्दानं सात्विकं = सात्विकभावान्वितं पुण्यप्रदम्, विदुः = विद्वांसो जानन्ति ।

भा०—जिसका बदला लेने की आशा न हो, और 'देना है' ऐसा समझ कर जो दान पवित्र देश-काल में सत्पात्र को दिया जाता है-वही सात्विक दान शास्त्र में कहा गया है । (इसलिये मैं तुमको बदले की आशा विना देता हूँ, ले लो) ॥ १६ ॥

तदत्र सरसि स्नात्वा सुवर्णकङ्कणमिदं गृहाण । ततो यावदसौ तद्वचःप्रतीतो लोभात् सरः स्नातुं प्रविष्टः, तावन्महापङ्के निमग्नः पलायितुमक्षमः । तं पङ्के पतितं दृष्ट्वा व्याघ्रोऽवदत्—'अहह ! महापङ्के पतितोऽसि ! अतस्त्वामहमुत्थापयामि' इत्युक्त्वा शनैः शनैरुपगम्य तेन व्याघ्रेण धृतः स पान्थोऽचिन्तयत्—

व्या०—तत्=तस्मात्, निर्धनाय सत्पात्रभूताय तुभ्यमेव दातुमिच्छामीति हेतोः, अत्र=अस्मिन् पुरोवर्तिनि, सरसि=सरोवरे, स्नात्वा=आप्लवनं कृत्वा, स्नानेन शुद्धो भूत्वेति भावः। इदं सुवर्णस्य कङ्कणम्, गृहाण=स्वीकुरु, ततः=व्याघ्रकथनानन्तरम्, यावत्=यस्मिन् क्षणे, लोभात्=लालसया, तद्वचःप्रतीतः=तस्य व्याघ्रस्य वचसि प्रतीतः विश्वस्तः सन्, 'जातविश्वासः' इति पाठान्तरम्। असौ यात्री, सरः स्नातुं प्रविष्टः, प्रविशति इति पाठान्तरम्। सरोवरे स्नानाय प्रविशति, तावत्=तस्मिन्नेव क्षणे, महाश्रासौ पङ्कः तस्मिन्=गाढकर्दमे, निमग्नः=नितराम् अतीव मग्नः अवगाढं निपतितः सन्, पलायितुं=प्रपलाय्य शार्दूलात् स्वरक्षणं कर्तुम्, अक्षमः=न क्षमते इति अक्षमः अशक्तः बभूव। तदनन्तरं पङ्के पङ्कमध्ये, पतितं=मग्नम्, तं=यात्रिणं, दृष्ट्वा=अवलोक्य, व्याघ्रः अवदत्=उक्तवान्, अहह! अहो खेदे, हा हा महापङ्के=गाढकर्दमे, पतितः=मग्नः, त्वम्, असि, अतः=अस्माद्धेतोः, अहं (व्याघ्रः) त्वाम् (यात्रिणम्) उत्थापयामि=निष्कास्य जीवयामि, इत्युक्त्वा=उक्तप्रकारं वचनमुच्चार्य, शनैः शनैः—स्वैरं स्वैरम्, तेन व्याघ्रेण, उपगम्य=समीपे गत्वा, धृतः=सम्यग् आक्रान्तः, सः पान्थः=स यात्री (पथिकः) अचिन्तयत्=वक्ष्यमाणचिन्तनं चकार।

भा०—तुमको ही देना है इसलिये तालाब में स्नान करके पवित्र होके सुवर्ण का कङ्कण ग्रहण करो! ऐसा सुन कर लोभ से व्याघ्र के वचन में विश्वास रख कर तालाब में स्नान करने को जैसे गया कि एकदम भारी कीचड़ में गड़ गया और भागने को असमर्थ हो गया। उस यात्री को कीचड़ में गड़ा हुआ देख कर व्याघ्र बोला—अहा हा! तुम भारी कीचड़ में गड़ गये हो, मैं तुमको बाहर निकालता हूँ। व्याघ्र ने ऐसा कह कर धीरे से यात्री के पास जाकर यात्री को पकड़ लिया. तब यात्री विचार करने लगा कि—

न धर्मशास्त्रं पठतीति कारणं न चाऽपि वेदाध्ययनं दुरात्मनः।
स्वभाव एवाऽत्र तथाऽतिरिच्यते यथा प्रकृत्या मधुरं गवां पयः॥१७॥

अ०—दुरात्मनः (धर्माऽऽचरणे इति शेषः) धर्मशास्त्रं पठति इत्यपि कारणं न, (भवति) वेदाध्ययनमपि (कारणं) न च (भवति), किन्तु अत्र-(धर्माचरणे) तथा स्वभाव एव अतिरिच्यते, यथा गवां पयः प्रकृत्या मधुरं भवति। व्या०—दुरात्मनः=दुः=दुष्ट आत्मा=भावना आचारो वा यस्य सः दुरात्मन्, तस्य दुरात्मनः दुष्टव्यक्तेः, (धर्माऽऽचरणे=धर्मात्मकप्रवृत्तौ) धर्मशास्त्रम्=धर्मस्य प्रतिपादकं शास्त्रं धर्मशास्त्रम्, तत् पठति=अधीते, दुरात्मा इति शेषः। इत्यपि कारणं न भवति=दुष्टात्मना धर्मशास्त्रम् अधीतं चेत् तेनाऽपि किं फलम्? न किञ्चित्, धर्मशास्त्राऽध्ययने कृतेऽपि दुष्टस्वभावस्य अविनाशाद् इत्यर्थः। एवं वेदाध्ययनं=वेदस्य=ऋक्सामयजुरथर्वणामन्यतमस्य, अध्ययनं=पठनमपि, दुरात्मनः धर्माचरणे

(कारणं) न च भवति। किन्तु अत्र=धार्मिकप्रवृत्तौ, तथा स्वभाव एव=जन्मना तादृशः सात्त्विकभाव एव, अतिरिच्यते=मुख्यकारणत्वेन परिगणनां वहति। यथा तत्र दृष्टान्तम्=गवां पयः दुग्धम्, प्रकृत्या=स्वभावेनैव, मधुरम्=अमृतसमस्वादु, भवति। वंशस्थवृत्तम्।

भा०—जैसे गौ का दूध स्वभाव से ही मधुर होता है, वैसे ही जो व्यक्ति स्वभावसे ही सत्त्वगुणी सत्पुरुष हो उसकी ही धर्म में प्रवृत्ति होती है और जो स्वभाव से ही दुष्ट हो, उसने चाहे कई धर्मशास्त्र और वेद का अध्ययन भले ही कर डाला हो तो भी उसकी दुष्टता तथा अधर्माचरण दूर नहीं होते। (इसलिये दुष्टात्मा व्याघ्र-जैसे का शास्त्राध्ययन दूसरों को फँसाने के लिये ही है, धर्माचरणार्थ नहीं)॥ १७॥

किञ्च—**अवशेन्द्रियचित्तानां हस्तिस्नानमिव क्रिया।**
दुर्भगाऽऽभरणप्रायो ज्ञानं भारः क्रियां विना॥ १८॥

अ०—अवशेन्द्रियचित्तानां क्रिया हस्तिस्नानमिव (निष्फला भवति) क्रियां विना ज्ञानं दुर्भगाऽऽभरणप्रायः भारः (भवति)। व्या०—इन्द्रियाणि=श्रोत्रादीनि, चित्तानि=मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तात्मकाऽन्तःकरणानि, अवशानि इन्द्रियाणि चित्तानि च येषान्ते तेषाम्=इन्द्रियाऽन्तःकरणवशीभूतानामित्यर्थः। क्रिया=सन्ध्यावन्दनात्मिका नित्या, व्रतयज्ञात्मिका नैमित्तिका, यावत्यः क्रिया इत्यर्थः। हस्तिस्नानमिव=हस्तः=शुण्डादण्डः अस्ति अस्य सः हस्ती, हस्तिनः स्नानं तदिव, यथा हस्ती स्नात्वा पुनः स्वदेहं धूलीविकिरणेन मलिनीकरोति, अतस्तस्य स्नानं निष्फलम्, तद्वदित्यर्थः। निष्फला=फलरहिता भवति, पुनः पापाचरणादिति भावः। तथा क्रियां विना=इन्द्रियविजयरूपं शास्त्रोक्तं वा यज्ञाद्यनुष्ठानमन्तरेण, ज्ञानं=केवलधर्मशास्त्रादिजन्यबुद्धिरपि दुर्भगाऽऽभरणप्रायः-भगं=पतिसौभाग्यम्, दुः=नास्ति पतिसौभाग्यरूपं भगं यस्याः सा दुर्भगा, विधवेति यावत्, तस्याः आभरणम्=अलङ्कारः, तत्प्रायः=तत्तुल्यः, भार एव=विधवाशरीरस्थिताऽऽभूषणानि न शोभावहानि, किन्तु भाररूपाण्येव, अथवा दुर्भगायाः वन्ध्यायाः भरणम् आजीवनं पोषणं यथा भाररूपं तथा निष्क्रियं ज्ञानं निरर्थकं भारभूतमित्यर्थः।

भा०—जैसे हाथी स्नान करके फिर अपने शरीर को धूलि से मलिन कर लेता है, इस लिये उसका स्नान करना व्यर्थ है, वैसे ही इन्द्रियाधीन पुरुष सन्ध्या-यज्ञादि करके फिर पाप करता है इसलिए उसका सन्ध्यादि करना निष्फल है और इस हेतु से ही जैसे विधवा स्त्री को आभूषण धारण करना भाररूप है, वैसे इन्द्रियाधीन पुरुष का धर्मादि कार्य सब भार (क्लेश) रूप हो जाता है॥ १८॥

'तन्मया भद्रं न कृतम्, यदत्र मारात्मके विश्वासः कृतः'। तथा चोक्तम्—

व्या०—तत्=तस्मात्, मया (यात्रिणा) भद्रं=सुखदं कर्म, न कृतम्=न आचरितम्, यत्=यस्मात्, अत्र=अस्मिन्, मारात्मके=हिंस्रस्वभावे व्याघ्रे, विश्वासः कृत इति।

भा०—इसलिये मैंने यह अच्छा काम नहीं किया, जो कि—इस हिंसक व्याघ्र में विश्वास किया। कहा भी है :—

नदीनां शस्त्रपाणीनां नखिनां शृङ्गिणां तथा।
विश्वासो नैव कर्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥ १९ ॥

अ०—नखिनां शस्त्रपाणीनां नदीनां तथा शृङ्गिणां स्त्रीषु राजकुलेषु च विश्वासो नैव कर्तव्यः। व्या०—नदीनां = स्रोतस्वतीनां सरिताम्। शस्त्रं पाणौ येषान्ते शस्त्रपाणयस्तेषां=शस्त्रवतामित्यर्थः। नखाः सन्ति येषामिति नखिनस्तेषां=नखाऽऽयुधानां व्याघ्रादीनामित्यर्थः। शृङ्गाणि विद्यन्ते एषाम् इति शृङ्गिणस्तेषां=विषाणवताम्, गोमहिषमेषादीनामित्यर्थः (सर्वत्र सम्बन्धे षष्ठी) स्त्रीषु = नारीषु। राज्ञां कुलानि तेषु = राजवंशोत्पन्नेषु च विश्वासः न कर्तव्यः, कदाचिद् हानिकरत्वात्।

भा०—जिसका नियमित स्वभाव न हो जैसे कि—नदियां, शस्त्रवाले, सींगवाले, नखवाले, स्त्रियां और राजपुरुष, इनका विश्वास नहीं करना, (क्योंकि उनके अन्तर की कोई एक स्थिति न होने से कभी वे महादुःख की खाई में गिराते हैं) ॥ १९ ॥

अपरञ्च—सर्वस्य हि परीक्ष्यन्ते स्वभावा नेतरे गुणाः।
अतीत्य हि गुणान् सर्वान् स्वभावो मूर्ध्नि वर्तते ॥ २० ॥

अ०—(लोकैः) सर्वस्य स्वभावा हि परीक्ष्यन्ते इतरे गुणाः न (परीक्ष्यन्ते) हि सर्वान् गुणान् अतीत्य स्वभावो मूर्ध्नि वर्तते। व्या०—सर्वस्य = प्राणिमात्रस्य स्वभावाः = प्रकृतयः हि = निश्चयं यथा तथा, परीक्ष्यन्ते = सम्यक् आलोच्य विचार्यन्ते, इतरे = दानधर्मविद्याद्यो गुणाः न परीक्ष्यन्ते,लोकैरिति शेषः। हि = यस्माद्धेतोः, सर्वान् = यावतः, गुणान् = विद्यादीन् श्रेष्ठतमान् अपि गुणान्, अतीत्य = अतिक्रम्य, स्वभावः=जातिजन्मादिस्वभावः, मूर्ध्नि=सर्वाग्रे शिरो भूत्वेत्यर्थः, वर्तते।

भा०—जातिस्वभाव ही सब सद्गुण और दुर्गुणों को डांक कर प्रबल रहता है। इसलिये सभी के स्वभाव की ही परीक्षा की जाती है न कि अन्य गुणों की ॥ २० ॥

अन्यच्च—स हि गगनविहारी कल्मषध्वंसकारी
दशशतकरधारी ज्योतिषां मध्यचारी।
विधुरपि विधियोगाद् ग्रस्यते राहुणाऽसौ
लिखितमपि ललाटे प्रोज्झितुं कः समर्थः ॥ २१ ॥

अ०—स हि गगनविहारी कल्मषध्वंसकारी दशशतकरधारी ज्योतिषां मध्यचारी असौ विधुरपि विधियोगाद् राहुणा ग्रस्यते। इह ललाटे लिखितुं प्रोज्झितुं कः समर्थः (भवति)। व्या०—स हि=प्रसिद्धः सः, गगने विहर्तुं शीलमस्य इति गगनविहारी = आकाशे विहरणशीलः, कल्मषस्य=पापस्य, अन्धकारस्येति यावत्, ध्वंसं नाशं करोतीति कल्मषध्वंसकारी=सर्वपापघ्नः, सर्वाऽन्धकारघ्नो वा। दशाऽऽवृत्तं शतं दशशतं= सहस्रं करान् रश्मीन् धरतीति दशशतकरधारी=सहस्रांशुः सूर्यः, अथ च ज्योतिषां= ग्रहनक्षत्राणाम्, मध्यचारी = मध्यविहारी, असौ = प्रसिद्धः, विधुः = चन्द्रमाः, अपि, विधिः = दैवम्, तस्य योगात् = नियमात्, राहुणा=विधुन्तुदेन सैंहिकेयेन, ग्रस्यते= कवलीक्रियते (आच्छाद्यते)। इह=जगति, ब्रह्मणा यत् शुभाऽशुभम्, ललाटे=भाले, लिखितं=निश्चित्य निहितम्, तत् प्रोज्झितुम् = अन्यथाकर्तुं हातुम्, कः जनः समर्थः = शक्तः ? न कोऽपीत्यर्थः।

भा०—आकाश में चलने वाला, पापों का नाश करने वाला सूर्य और तारागणों के मध्य में रहने वाला चन्द्रमा वे दोनों दैवाधीन होकर राहु से ग्रस्त हो जाते हैं। इसलिये विधाता से ललाट में लिखा हुआ भाग्य कभी बदलता नहीं है, ('मार्ग में चलते कङ्कण के लोभ से व्याघ्र द्वारा मरना, या तो कङ्कण पाना' जो लिखा होगा, सो हो जायगा) ॥२१॥

इति चिन्तयन्नेवाऽसौ व्याघ्रेण धृत्वा व्यापादितः खादितश्च। अतोऽहं ब्रवीमि—'कङ्कणस्य तु लोभेन' इत्यादि। अत एव सर्वथाऽविचारितं कर्म न कर्तव्यमिति।

व्या०—इति=उक्तप्रकारेण, चिन्तयन्=चिन्तां कुर्वन्नेव, असौ = अयं यात्री, व्याघ्रेण=शार्दूलेन, धृत्वा=गृहीत्वा, आक्रम्य, व्यापादितः=नखैर्विदारितः, खादितश्च। अतः = अविचार्य कर्मकर्ता मरणमाप्नोतीति हेतोः परिणामे शुभाऽशुभविचारमकृत्वा, कर्म = किमपि कार्यं, न कर्तव्यम्। अहम् (वृद्धकपोतराजः) ब्रवीमि = कथयामि, 'कङ्कणस्येत्यादि'। अत एव सर्वथा = येन केनाऽपि प्रकारेण, अविचारितं = प्राक् सम्यग् अनालोचितं कर्म = किमपि कार्यं न कर्तव्यमिति।

भा०—ऐसा विचार करते हुए उस यात्री को व्याघ्र ने मारकर खा डाला। इसलिये मैंने कङ्कण के लोभ का दृष्टान्त दिया। उसका सारांश यह है कि अपने को भी अविचारित काम नहीं करना चाहिए।

यतः—सुजीर्णमन्नं सुविचक्षणः सुतः
सुशासिता स्त्री नृपतिः सुसेवितः।
सुचिन्त्य चोक्तं सुविचार्य यत् कृतं
सुदीर्घकालेऽपि न याति विक्रियाम् ॥ २२ ॥

अ०—सुजीर्णम् अन्नम्, सुविचक्षणः सुतः, सुशासिता स्त्री, सुसेवितः नृपतिः, सुचिन्त्य च उक्तम्, सुविचार्य यत् कृतम्, (तत्) सुदीर्घकालेऽपि विक्रियां न याति।

व्या०—सुष्ठु जीर्णं परिपाकमापन्नम्, अन्नं = भुक्तान्नम्, सुष्ठु विचक्षणः = शिक्षितः, सुतः = तनयः, सुष्ठु शासिता = वशं नीता, स्त्री = भार्या, सुष्ठु सेवितः = आराधितः, नृपतिः = राजा, सुचिन्त्य = सम्यक् पूर्वाऽपरं विचिन्त्य = विविच्य, च